

ԼԵՎՈՆ ԽԱԶԻԿՅԱՆ

ՍՅՈՒՆԱՑ ՕՐԲԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆ ՃՅՈՒՂԸ

XIV—XV դարերում պատմական Հայաստանի Սյունյաց նահանգի մի շարք գավառների աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունը կենտրոնացված էր Օրբելյան ֆեոդալական գերդաստանի Բուրթելյան կոչվող ճյուղի պայազատների ձեռքում¹:

Շուրջ երկու հարյուրամյակ, սկզբից որպես Սյունյաց մի շարք գավառների հզոր տիրակալներ, իսկ այնուհետև որպես նույն աշխարհի տարբեր մասերում որոշ կալվածքներ ունեցող սակավազոր ավատատերեր կամ հոգևոր առաջնորդներ՝ XIV—XV դարերի սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղից սերված տասնյակ ներկայացուցիչներ: Առայսօր, սակայն, այդ տվյալների բաղդատական ուսումնասիրությամբ դեռևս չի ստեղծված ֆեոդալական այդ գերդաստանի ճյուղագրությունը՝ ժամանակագրական վստահելի հիմքով:

Առաջին փորձն այս ուղղությամբ կատարել է հայագիտության մեծ երախտավոր Ղ. Ալիշանը²: Երկրորդ փորձը, շատ ավելի հարուստ նյութերի հիման վրա, ըստ իր հավաստման, կատարելու էր Գ. Հովսեփյանը՝ Օրբելյանների մասին գրելիք իր ուսումնասիրության մեջ³: Նրա անտիպ գործերի շարքում հիշատակված է նաև Օրբելյան իշխանության մասին անավարտ մի երկ, որի մեջ, թերևս, տրված է նաև Բուրթելյան գերդաստանի տոհմագրությունը. ցավոք այդ ձեռագիր աշխատությունը անմատչելի է մեզ:

Ալիշանի «Սիսականում» տպագրված տոհմածառը, մեզ հետաքրքրող իր մասով, այսպիսի տեսք ունի (տե՛ս հաջորդ էջ):

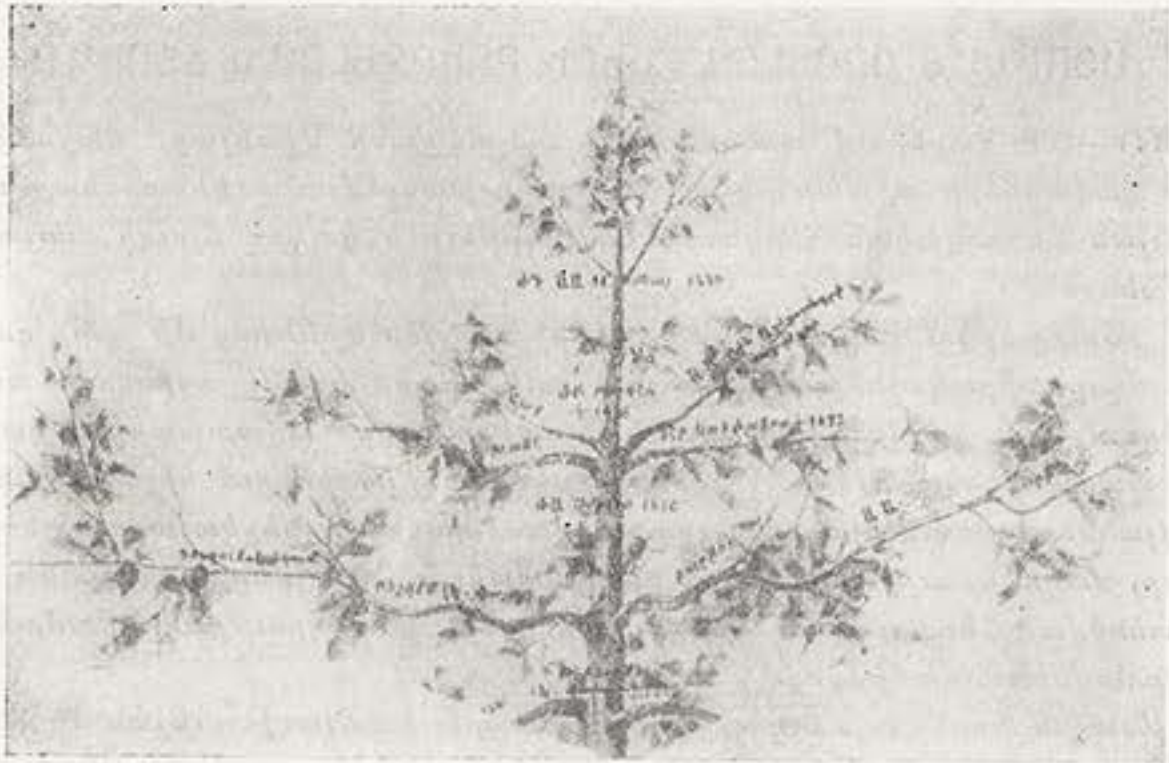
XIV—XV դարերի հայերեն ձեռագրաց հիշատակարանների և վիմական արձանագրությունների վերջին տարիներս կատարված հրատարակությունների մեջ ամբարված են բազմաթիվ տվյալներ ու ակնարկներ, որոնք հնարավորություն են ընձեռում վերանայելու Ղ. Ալիշանի խիստ թերի տոհմածառը և կադմելու Բուրթելյան գերդաստանի շատ ավելի ամբողջական ու ստուգապատում ժամանակագրական պատմությունը: Այդ աշխատանքը, անշուշտ, ինքնանպա-

1 Ժամանակակից հիշատակարաններում Օրբելյանների այդ ճյուղը կոչվում է «Տուն Բուրթելի» (ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 560), «Տուն Բուրթելիանց» (ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, I, էջ 194, II, էջ 194), «Պուրթելիանց զարմ» (ԺԵ, I, 258), «Բուրթելիանց ազգ» (ԺԵ, III, էջ 147) և այլն:

2 Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, ներդիր 92—93-րդ էջերի միջև

3 Գաբեգին աբխազիսկոպոս Հովսեփյան, Խաղբակյանք և Պոռչյանք Հայոց պատմության մեջ, մասն առաջին, Երևան, 1928, էջ IV—V; Ս. Սիմոնյան, Գաբեգին կաթողիկոսի բաժնատիրական վաստակը, «Հասկ», 1952, էջ 253:

տակ չէ. հիշյալ դարերի հայ քաղաքական ու մշակութային կյանքի շատ իրողություններ առնչվում են Սյունյաց աշխարհի հետ, և շատ անցուդարձերի ժամանակագրությունը աղերսված է սերտորեն Սյունյաց այս կամ այն իշխանի ու եպիսկոպոսի օթոռակալության տարիներին: Ըստ այդմ՝ Բուրթելյան գերդաստանի տոհմաձանն ու ժամանակագրական պատմությունը, անտարաէություն, իր դուշին նպաստն է բերելու վերահիշյալ ժամանակաշրջանի Հայոց պատմության ամբողջական ուսումնասիրությանը:



Ահա այս ակնկալությամբ, մանրակրկիտ քննություն կատարելուց հետո, ստորև ի մի ենք բերում մեզ հայտնի բոլոր կարևոր վկայությունները Բուրթելյան գերդաստանի պայազատների մասին: Քիչ թե շատ նշանավոր անձանց կյանքի դրվագներին նվիրել ենք առանձին ամփոփ հատվածներ, Բուրթելյանների պատմությունը, բնականաբար, սկսելով այդ գերդաստանի հիմնադրի կյանքի համառոտ տարեգրությամբ:

ԲՈՒՐԹԵԼՆՈՐԲԵԼՅԱՆ

Բուրթելը՝ Տարսաչիճ Օրբելյանի թոռն է, էլիկումի որդին, անվանի պատմիչ և Սյունյաց մեսրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի եղբորորդին:

Սյունիքում ու նրա սահմաններից դուրս Բուրթելը, որպես Սյունյաց մեծ իշխան, հիշատակվում է 1306—1344 թվականներին: Առաջին անգամ նրա անունը գտնում ենք 1306 թ. Սարգիս զրչի Եղեղիսում շարադրած հիշատակարանում (ԺԴ, 42)⁴, իսկ վերջին անգամ՝ Նորատուսի 1344 թ. վիմական մի սրձանագրության մեջ:

Ժամանակակիցները Բուրթելին մեծարում են շոալլ տիտղոսներով. «մն՝ աւմիր» (ԺԴ, 100), «մեծ կոմս և կողմնակալ» (ԺԴ, 117)», մեծ քրիստոսազար

⁴ Այստեղ և այսուհետև ամենուրեք մեր կազմած «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» (Երևան, 1950 թ.) ծողովածուն վկայակոչում ենք «ԺԴ» համառոտագրությամբ՝ շարադրանքի մեջ և ո՛չ տողատակում: Նույն ձևով՝ XV դարի հիշատակարանների եռյակ հատորները՝ ԺԵ, I, ԺԵ, II և ԺԵ, III համառոտագրությամբ:

իշխան» (ԺԴ, 167), «մեծ իշխանաց իշխան տանս Սիւնեաց», «յաղթող սպայապետ» (ԺԴ, 182), «Հայոց Մեծաց թագազարմ ժառանկ՝ տէր տանն Սիսակայ՝ մեծիմաստ պարոն» (ԺԴ, 292), «մեծ սպարապետ Հայոց և Վրաց՝ թագազարմ իշխան» (ԺԴ, 297), «հիւպատոս և սպարապետ Հայոց» (ԺԴ, 328) և այլն:

Շոալլորին մասնատրված այս բնույթի տիտղոսները, իհարկե, հնարավորութիւն չեն ընձեռում ճշգրիտ որոշելու այս կամ այն գործչի քաղաքական ու տնտեսական կշիռն իր ապրած ժամանակաշրջանում: Սրանք, այնուամենայնիվ, ցուցանիշ են այն իրողութեան, որ մոնղոլական իլղանութեան վերջին տասնամյակներում Սյունյաց իշխանաց իշխան ամիր Բուրթելը ազդեցիկ դիրք էր գրավում: Մի հիշատակարանում ասված է, որ նա «առաջի աշխարհակալացն մեծարեալ և բազում ընծաիւք պատուեալ» էր, և որ 1307 թվականին իր գորքերով (Զեսար Ծրբելյանի հետ միասին) մասնակցել է Խարբանդա խանի դեպի Գիլանի կողմերը ձեռնարկած մի արշավանքին, որից «խաղաղութեամբ» տուն է դարձել՝ բայց կորցրել է իր գորքի մի մասը («բայց զօրացն պակաս մնացին»⁵):

Իր իշխանութեան տարիներին Բուրթելը մասնակցել է նաև այլ պատերազմների, վաստակելով «բաջի և միշտ յաղթողի» համբավ⁶:

Ժամանակակից աղբյուրներում տվյալներ կան նաև Բուրթելի զորահրամանատարի՝ Շահուռեցի Վահրամ իշխանի որդի Ամատա զորավարի մասին (մեռել է 1349-ից առաջ), որ տեղ էր կարգված Վայոց ձորում գանվող Երեբան (Հերհեր), Վանք և Քալատակ կոչվող բնակավայրերի (ԺԴ, 376): Տեղեկութիւն ունենք նաև Բուրթելի նայիպ (հավատարմատար) կոչված ոմն Ալինախ իշխանի մասին, որը հիշատակված է միջնադարյան ուշագրավ մի գրույցի մեջ⁷:

5 «Բաղմավէպ», 1947, № 9—10, էջ 216—217:

6 Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 81:

7 Տե՛ս ն. Մառ, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն Բ, Ս. Պետերբուրգ, 1894, էջ 343—344: Զգալի տարբերութիւններ ունի տպագրվածից նույն գրույցի Մատենադարանի № 8076 ձեռագրում ընդօրինակված փոփոխակը, որ բերում ենք ստորև. «Պարոն Բուրթելն յաւուր միում զնայր զօրօն ի ճանապարհ, և երէց մի աշխարհի պատահեալ ի ճանապարհին: Եւ իջեալ ի ձիոյն՝ հանդերձ զօրօքն համբուրեցին զաջ քահանային: Եւ նայիպն Ալինախ անուն տրտնչաց պարոնին: Եւ նա զաղտ պատուէր ետ, զի մի կնքեսցեն և թաղեսցեն զընտանիս նորա: Մեռաւ որդին և ոչ թաղեցին զնա: Եկն առ Բուրթելն և նա ասէ. «Ես և դու զնամք, թաղեմք զնա»: Եւ նա ասէ. «Այդ անհնար է»: Եւ նա ասէ. «Բայց դու այն օրն էր տրտնչեցեր՝ յորժամ զքահանայն պատուեցի»: Վասն այսորիկ պատուել զքահանայն պարտ է՝ միջնորդ հաշտութեան առ աստուած» (ձեռ. № 8076, էջ 72ա):

Բուրթել Ծրբելյանի մասին կան նաև այլ գրույցներ, որոնք ուշագրավ են որպէս պատմական նշանավոր անձնավորութիւնների շուրջ հյուսված զվարճախոս պատմութիւններ և վկայում են Սյունյաց այդ իշխանի ժողովրդականութեան մասին: Ավելորդ չենք համարում ներկայացնել նաև դրանք՝ քաղելով Մաշտոցյան Մատենադարանի № 2226 ձեռագրից:

— «Վարդապետ մին գովեցին մօտ պարոն Բուրթելն, թէ յոյժ համբերող է: Ասէ «Գնացէք, բերէք, որ փորձեմ»: Երբ ի դուռն երեկ, տեսաւ զնա, ասէ. «Երթ ի բաց, յիմար և շէթ»: Եւ նա լուրթեամբ ի բաց զնաց: Գարձեալ ասէ. «Վարդապետ, եկ, վարդապետ, եկ»: Եւ դարձեալ եկն առ իշխանն: Ասէ. «Վարդապետ, զայդ ուստի գիտէիր համբերել»: Ասէ. «Պարոն, զայդ ի շանէն եմ ունել, զեռ ի գրոց շատ քան գիտեմ»: Եւ պարոնն յոյժ սիրեաց զնա»:

— «ԶՏիրատուր վարդապետն ի պաշտօն տարան և այն օրն հաց մոռացան տալ ուտելոյ: Երեկոյին ժամուն տարան ի տուն: Ասէ պարոնն (Բուրթել) «վարդապետ, քանի՞ տարոյ ես»: Ասէ. «Խ. (10) տարոյ, պակաս մի օր»: Ասէ. «Մէկն է՞ր է պակաս»: Ասէ. «Յոս այս, որ քաղցած պահեցեր, ժամանակի կարգ ոչ է» (ձեռ. № 2226, էջ 59ա—59բ, հմմտ. նաև Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 127):

Մեծարվել է Բուրթել իշխանը նաև որպես բարեպաշտ մի անձնավորութուն, որ «էր խստակրօն ցայգաշան և գիշերավաստակ ծնրադրող, առաւելք քան գմիանձունս քարանձաւաց»⁸: Եղեգիսի Նորվանքում կառուցել է Բուրթելաշեն կոչվող հոյակապ եկեղեցին՝ հայ միջնադարյան ճարտարապետութեան գոհարներից մեկը, գրել է տվել ու շքեղ զարդարել ձեռագրեր⁹:

Գլաձորյան համալսարանի բարունապետ Եսայի Նշեցին, 1323 թվականին գրած մի հիշատակարանում, մեծարում է Բուրթելին ու նրա որդիներին և հայտնում, որ նրանց առատարաշխութեամբ՝ «յուրով շինութիւն և խաղաղութիւն գործեցաւ մեզ և ամենայն եկեղեցեաց Քրիստոսի», և որ՝ «ի հասարակախրնամ բարեաց սոցա ընդ ամենեսեան և մեք՝ մեր աշակերտաւք՝ բազում և անթիւ գութս գտաք ի սոցանէ» (ԺԴ, 182—183):

1306—1315 թթ. Եղեգիսում շարադրված հիշատակարաններում Բուրթելի կողքին, որպես տեղի տեր, հիշատակվում է նրա եղբայր Բուղտա (կամ Պուղտա) իշխանը, որը, սակայն, երիտասարդական հասակում՝ «չիտ յուրվ քաջ մրցմանց տիգախոցեալ զանթառամն ընկալաւ պսակ», այսինքն՝ սպանվեց (1318 թվականին):

Բուրթելի մահվան ստույգ թվականը չգիտենք. վերջին անգամ, որպես ապրող անձնավորութուն, հիշված է 1344 թ., մեռած էր արդեն 1348-ին: Այդ թվականին շարադրված մի հիշատակարանում ասված է. «Փոխեցելոյն առ Քրիստոս յոյսն ամենեցուն պարոն Բիրթելին» (ԺԴ, 369):

Բուրթելի կինն է Վախախ իշխանուհին, որ հավանաբար Մարի Դոփյան կոչվող զերգաստանից է սերում: Բուրթել ու Վախախ ամուսիններից ծնված զավակներն են՝ Բեշքենը, Իվանեն ու Սամեղը, որոնք միատեղ հիշատակված են 1344 թվականին Նորատուում գտնվող վիմական մի արձանագրության մեջ¹⁰:

Սամեղը (իմա՝ Սամուել)՝ եղբայրներից կրտսերն է, մեռած լինելով պատանի հասակում՝ չի հիշատակված այլ աղբյուրներում, իսկ Բեշքենի և Իվանեի մասին կան բավարար տեղեկություններ:

ԲԵՇՔԵՆ ՈՐԴԻ ԲՈՒԹԵՆԼԻ

Անտարակույս՝ Բուրթելի ավագ որդին է. հիշատակագիրները, ամենուրեք, նախ սրա անունն են տալիս և նոր միայն Իվանեի: Առաջին անգամ հիշատակվում է Արփա գյուղի եկեղեցու արձանագրության մեջ (1322 թ.) և ապա՝ Եսայի Նշեցու կողմից՝ 1323 թվականին (տե՛ս վերը):

1337 թվականին Բեշքենը գտնվում էր իլդանության կենտրոններում՝ Թավրիզում և Սուլթանիայում՝ զինվորական ծառայության մեջ: Այս քաղաքներում Բեշքենի պատվերով նշանավոր գրիչ Ավագն ընդօրինակեց փառահեղ մի ավետարան, որ նա վաղամեռիկ իր տիկնոջ՝ Փաշայի հիշատակին նվիրեց Տաթևի վանքին (ԺԴ, 232): Զեռագրի հիշատակարանում Ավագը Բեշքենին կոչում է «մեր տէրն ըստ մարմնոյ» և մեծարում նրան՝ «Հայոց Մեծաց թագազարմ ժառանգ, տէր տանն Սիսակայ, մեծիմաստ պարոնաց պարոն» տիտ-

⁸ Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 81—82:

⁹ Տե՛ս «Բազմալէզ», 1947, № 9—10, էջ 216—217:

¹⁰ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 47:

զոսներով: Այստեղ հիշատակվում է նաև Բեշքենի մանկահասակ որդի էլիկումը:

Ուշագրավ են Բեշքենի և Իվանեի մասին Սարգիս մետրոպոլիտի շարագրած տողերը՝ 1337 թ. հիշատակարանում. այնտեղ ասված է, որ սրանք ամեն բանով նման են իրենց բարեպաշտ հորը՝ Բուրթել իշխանին՝ «խոհականութեամբ և մատակարարութեամբքն զաշխարհս և զզօրս, նաև յառաջադէմ յարբունիս և մեծափառ, զի մեծարանս արար տէր երեսաց սոցա»¹¹:

Վերջին անգամ Բեշքենը հիշատակված է 1349 թվականին՝ որպես «քաջ զաւրավար Հայոց, աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանաց իշխան» (ԺԳ, 375): Ե՛րբ է կնքել իր մահկանացուն, չգիտենք:

Բեշքենի որդի էլիկումի մասին տվյալները խիստ աղքատիկ են: 1337 թվականին Ավագ գրիչը հիշատակում է նրան, որպես «նորարոյս սակերողոջ աստուածատուր հարազատ, ծիրանածին և բարենշան զաւակ» (ԺԳ, 292), որը որբ էր մնացել մորից և զաստիարակվում էր, հավանաբար, իր պապ Բուրթելի և տատ Վախախի խնամածութեամբ:

Երբ Օրբելյանների սպարապետ Ամատա Շահուռեցին վախճանվեց երիտասարդ հասակում, թողնելով միայն մի զուտոր՝ Նաթիլ անունով, Բուրթելն ու Վախախը Շահուռեցի իշխանների տիրույթների ժառանգ այդ զեռատի օրիորդին ամուսնացրին Բուրթելի որդի էլիկումի հետ, որ 1349 թ. հիշատակարանում (ուր խոսվում է այդ ամուսնութեան մասին) կոչված է Կուկա («զորդի Բեշքենայ՝ զԿուկայն»): Գիտենք արդեն, որ Բեշքենն ուներ միայն մեկ որդի, ուստի զժվար չէ հետևցնել, որ Կուկա անունը էլիկում անվան փաղաքշական ձևն է:

Արդ, այս ամուսնութեամբ Բեշքենի որդի էլիկումը ժառանգեց Ամատա Շահուռեցու (Նաթիլի հանգուցյալ հոր) կալվածքները և իր պապի կողմից կարգվեց «տէր հայրենեաց Վահրամայ որդոյ Շահուռեցոյն՝ Երերան և Վանացն և Քալատակին և այլ հայրենեացն ամենայնի» (ԺԳ, 376): Այս դեպքերը կատարվել են 1344—1348 թվականներից առաջ, երբ դեռ սղջ էին Բուրթելն ու Վախախը:

Ինչքան են ապրել ու տիրել իրենց կալվածքներին էլիկումը (Կուկան) և Նաթիլը, չգիտենք: Նրանց մասին որևէ այլ տվյալ չեն հաղորդում ժամանակակից աղբյուրները: Ըստ այդմ կարծում ենք, որ շատ կարճատև է եղել նրանց կյանքը, և հեռացել են աշխարհից՝ անհիշատակ:

ԻՎԱՆԵ ՈՐԴԻ ԲՈՒՐԹԵԼԻ

Բուրթելի երկրորդ որդու՝ Իվանեի անունը սկզբնաղբյուրներում տառադարձված ենք գտնում տարբեր ձևերով՝ Իւան (ԺԳ, 303), Իւանէ (բազմիցս), Իվանի («Սիսական», 96), Իվանիկ (ԺԵ, II, 317, «Սիսական», 47), Ինանիկ (ԺԵ, I, 87, 656, «Սիսական» 96), Նանիկ (ԺԳ, 567): Բարեբախտաբար, գրեթե ամենուրեք, նա հիշատակված է կամ իր հոր ու ավագ եղբոր հետ միասին, կամ իր որդիների ու թոռների առնչութեամբ, ուստի գյուրութեամբ որոշվում է, որ տարբեր ձևերով գրի առնված այդ անվան տակ ժամանակակիցները նկատի են ունեցել նույն անձնավորութեանը՝ Բուրթել իշխանի Իվանե որդուն:

¹¹ Նրուսաղեմ, ձև. № 1033, էջ 62, հմմտ. ԺԳ, 297.

XIV դարի առաջին տասնամյակներին, սակայն, Սյունիքում ապրել է նաև մի այլ Իվանե իշխան՝ տեր Որոտան գավառի: Եվ ահա մինչև Իվանե Բուրթելյանի կենսագրականին անցնելը անհրաժեշտ է տարբերակել համանուն այս իշխաններին¹²:

Նախ, անդրադառնանք Որոտանի տեր Իվանեին:

Այս անձնավորության և նրա գերդաստանի մասին ամենաուշագրավ տվյալները գրանցված են 1337 թվականին ընդօրինակված մի Սաղմոսարանի հիշատակարանում, որ ստացել է հենց այս Իվանեի եղբայր՝ Սյունյաց մետրոպոլիտ Սարգիս եպիսկոպոսը՝ «յիշատակ անջինջ իւր և ծնողաց իւրոց՝ հօր իւրոյ Հասանայ, որ էր յագէ և յագնէ մեծափառ իշխանաց տանս Սիւնեաց, և մօր իւրոյ տիկին Վախախին, և եղբօրն իւրում՝ սայազատի և քաշագօտի դամբի Իվանէի, որ էր ամիրա և պետ երկրին Որոտան, և եղբօրորդոյ իւրոյ՝ կոբովամբտ սրբազան նորընծա քահանայի Յովաննիսի... նայ և եղբարց սորին հարազատաց և հսկայազօրու հաստարազուկ մանկտուոցն՝ Հասանայ և Զաքարէի, և ամենայն արեան մերձաւորաց»¹³:

Այս արժեքավոր տվյալները հավաստվում և լրացվում են Իվանե իշխանի դուստր և Օրբելյանների սպարապետ Ամատա Շահուռեցու տիկին՝ Թուղթանի իշխանուհու հիշատակարանով, որ շարադրված է 1349 թվականին: Այնտեղ ասված է. «Արդ, ես՝ անարժան Թուխթանի, դուստր Իւանէ Որոտան իշխեցողի, բոյր քաջ քարտուղարի և երջանիկ բարունապետի Յովաննէս վարդապետի, հարսն մեծ Շահուռեցեանց, կենակից հզար և մեծ իշխանին Ամատին շինեցի պերերան ժամատունս... յիշատակ ինձ, և առն իմում Ամատին... և դաւակին իմ նաթիլին, և հաւր իմ Իւանէ, և մաւր իմ Տիկնանց-Տիկնալ, հարազատ եղբարց իմոց Հասանայ և Զաքարէի, և ամենայն արեան մերձաւորաց» (ԺԳ, 375):

Որոտան գավառի հին ավատատերերի այս գերդաստանի մասին ավելի աղքատիկ տվյալներ կան նաև ձեռագրաց այլ հիշատակարանների մեջ, գրանցված մեծանուն գիտնական ու մանկավարժ Հովհան Որոտանեցու կապակցութեամբ, որը ըստ վերոհիշյալ աղբյուրների և բազմաթիվ այլ վկայությունների, որդին էր «քաջի Իվանէի՝ Որոտան իշխեցողի» (տե՛ս օրինակ, ԺԳ, 497, 520): Թովմա Մեծոփեցին ևս հայտնում է, որ Հովհան Որոտանեցին ծննդյամբ էր «ի գաւառէն Որոտանոյ, ի պեղզէն Վազանզնայ՝ որդի մեծի իշխանին Իվանի, որ էր ի վարմէ առաջին իշխանացն Սիւնեաց, յորմէ Վասակն էր»¹⁴:

Այս գերդաստանի տոհմագրությունը ըստ վերոհիշյալ տվյալների՝ հնարույն դարերից է գալիս, նրանք սերված են համարվում Սյունիքի հին ու բնիկ իշխաններից: Սակայն, ցավոք, հանվանե հիշատակվում են միայն Հասանը (կինն է՝ Վախախ), նրա որդիները՝ Սարգիս եպիսկոպոսն ու Իվանե իշխանը (կինն է՝ Տիկնանց-Տիկին), և թոռները (Իվանեի զավակները)՝ Հովհան Որոտ-

¹² Այդ աշխատանքը առ այսօր չի կատարված, և ինչպես այլ բանասերներ, այնպես էլ մենք («ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ժողովածուի անձնանունների ցանկի մեջ և այլուր), շփոթել և որպես մի անձնավորություն ենք ներկայացրել Իվանե անունը կրող այս երկու իշխաններին: Դրանց տարանջատման գործում մեզ օգնել է Աս. Մնացականյանը, որին հայտնում ենք շնորհակալությամբ:

¹³ Երուսաղեմ, ձեռ. № 1033, էջ 61—62 (Տե՛ս նաև «Սիոն», 1868, № 8, էջ 192, 1938, № 9, էջ 275—278):

¹⁴ Թ. Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Յամուրայ, 1860, Փարիզ, էջ 14:

նեցին, Հասանը, Ջաքարեն և Թուղթանին, և այս վերջինի դուստրը՝ Նաթիլ իշխանուհին:

Հասան իշխանը, հայրը լինելով Սարգիս մեարտապոլիտի (որ արդեն 1326 թվականին հիշված է որպես Վաղագնի վանահայր) ապրած պետք է լինի XIII դարի երկրորդ հիսնամյակում: Այդ ժամանակաշրջանից հայտնի են Հասան անունը կրող շուրջ երկու տասնյակ դործիչներ¹⁵, որոնցից մեկը՝ Գլենյանց կոչվող Հասանը՝ ըստ երևույթին նույնացվելու է սրա հետ:

Ստ. Օրբելյան պատմիչը հայտնում է, որ Գլեն իշխանի սերնդից Հասան իշխանը, իր երկու հղբայրների հետ միասին, «եկեղեցի և բազում միաբանութիւն» է ունեցել Տաթևում, սակայն XIII դարի վերջին՝ «յաւերմանէ գաւառին իւրեանց և ի դառն և վերջին աղքատութենէ», ստիպված է եղել Ստ. Օրբելյանին վաճառելու իրենց գերդաստանին պատկանող մի սուրբ մասունք, ստանալով 500 դահեկան և «այլ բազում պարզևս ձիոց և եզանց և հանդերձից»¹⁶:

Ահա Գլենյան այս Հասանի որդին է եղել, հավանաբար, մեզ հետաքրքրող Իվանն Որոտնեցի իշխանը: Իվանի հղբայր Սարգիս մեարտապոլիտի 1337 թ. հիշատակարանում ասված է, որ նա «Էջ ամիրա և պետ երկրին Որոտան», ուստի մեռած էր արդեն այդ թվականից տարիներ առաջ, մինչդեռ Բուրթելի որդի Իվանն իշխանը առաջին անգամ հիշատակված է Արփա գյուղի եկեղեցու մի արձանագրության մեջ՝ 1322 թվականին որպես «նորաբողոք» երիտասարդ: Հետագա տարիների (1323, 1333, 1334, 1337, 1338, 1348, 1349) բազմաթիվ հիշատակարաններում, Սյունյաց իշխանների թվարկման ժամանակ, արվում է նաև այս Իվանի անունը՝ նրա ավագ հղբայր Բեշքենից հետո: Վերջին անգամ, որպես կենդանի անձնավորություն, Իվանն հիշատակված է 1377 թվականին, երբ, մի ժամանակագրի վկայությամբ, «իշխանութիւնս Հայոց էր նուազեալ, և միայն մնացեալ Իվանի, որ կոչի Իւանիկ, որդի մեծին Բուրթելին, ի մէջ այլասեռից՝ բազում հարկապահանջութեամբ»¹⁷:

Իվանն Բուրթելյանը ունեցել է 4 արուղավակ. դրանք են՝ Ստեփանոս-Սուլթանշահ, Սմբատ, Բուրթել և Գորգուն: Արդ, առանձին առանձին ծանոթանանք Իվանի այս որդիներին:

ՍՈՒԼԹԱՆՇԱՀ-ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՈՐԳԻ ԻՎԱՆՆ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Մաշտոցյան Մատենադարանի № 9450 ավետարանի վերջում կան այդ ձեռագրի հետագա օտարումների մասին մի քանի հիշատակագրություններ: Մեզ համար հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում 374ա և 373բ էջերի դրանցումները: Դրանցից առաջինում ոմն «Գրիգոր նուստ և անարժան քահանայ» ասում է, որ իր հալալ արդյունքով 1366 թվականին գնել է այդ ավետարանը՝ «յիշատակ ինձ և ծնաւղաց իմոց և հղբարց»: 373բ էջի հիշատակագրության առաջին տողը («Կամաւ կարող հղարին աստուծոյ») գրված է վերոհիշյալ հիշատակարանի ձեռագրով, իսկ շարունակությունը գրել է ոմն տեր Ստեփանոս-Սուլթանշահ՝ այսպես. «Ես տէր Ստեփաննոս մականուն Սուրխանշահ, թոն Բուրթելին որդի Նանկիլն և]ղբարն [Բ]շքինի պարոնի՝ ի Քրիստոս է հանդուցել: Մեք վկայ եմք այս սուրբ Աւետարանիս Վահրամայ և իւր հղ-

15 Տե՛ս Հ. Անաոյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Գ, էջ 57—59:

16 Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 485—487:

17 «Սիսական», էջ 96:

բայր III, իւրեանց հալալ արգեմք զնեցին զայս սուրբ Աւետարանս, աստուած շնորհաւոր առնէ, ամէն, ամէն»:

Ստացող Վահրամի և նրա եղբոր եղծված անունները գրված են ջնջված այլ բառերի վրա, իսկ ջնջվել են, հավանաբար, վերոհիշյալ Գրիգոր քահանայի ու նրա եղբոր անունները¹⁸: Ըստ այդմ Ստեփանոս-Սուլթանշահի հիշատակագրությունը գրանցված պետք է լինի նույն թվականին, ինչ Գրիգոր քահանայինը, այսինքն 1366-ին: Այս հիշատակագրության համաձայն Բուրթելի որդի, Բեշբենի եղբայր Նանիկ-Իվանեն ունեցել է Ստեփանոս-Սուլթանշահ անունով մի որդի, որ եղել է հպիսկոպոս (սրբա մասին ավելի հանգամանալից խոսք կլինի Սյունյաց հպիսկոպոսներին նվիրված բաժնում):

ՍՄԲԱՏ ԵՎ ԲՈՒՐԹԵԼ՝ ՈՐԴԻՔ ԻՎԱՆԵ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Սմբատի մասին առաջին տեղեկությունը գտնում ենք Հովհան Որոտնեցու աշակերտ Հակոբ գրչի 1386 թվականին շարադրած բովանդակալից հիշատակարանում: Խոսելով 1—2 տարի առաջ տեղի ունեցած քաղաքական անցուդարձերի մասին, նա գրում է, որ «զմեղքն իմ ծովացեալ եհան զգունդս անօրինաց ի վերայ քրիստոնէից, մանաւանդ ի վերայ տանն Բուրթելի: Որ եկին և առին զբերդն Որոտան, և հայրենագուրի արարին զպարոն Սմբատն, որդի Նանիկին» (ԺԳ, 560): Այստեղ հիշատակված «անօրենները», հավանաբար, Ոսկյա-Հորդայի զան Թողթամիշի զորքերն են, որ 1385-ին մեծ ավերածություններ գործեցին նաև Սյունիքում: 1400—1403 թթ. Սմբատ և Բուրթել եղբայրները Տաթևում շարադրված մի հիշատակարանում կոչվում են տեղի իշխաններ (ԺԳ, 632, ԺԵ, I, 4, 35): Հավանաբար 1403 (կամ հաջորդ) թվականին Լանկեթամուրի Թոռ Միրզա-Օմարը, որ կուսակալ էր կարգված Իրանի և Անդրկովկասի վրա, Սմբատ և Բուրթել իշխաններին «զարձոյց բանութեամբ ի յանհաւատութիւն» (այսինքն՝ զարձրեց մահմեդական) և, իրենց ընտանիքներով, ուղարկեց Սամարղանդ: Շատ չի տևում, սակայն, սամարղանդյան գերությունը, շուտով նրանք վերադառնում են Սյունիք¹⁹ և կրկին դառնում քրիստոնեական հավատքի: 1406 թվականից նրանք նորից սկսում են հիշատակվել Տաթևում գրված ձեռագրերում (ԺԵ, I, 74):

Բուրթել իշխանն իր երկու մանկահասակ որդիների հետ, ինչպես և Սմբատի մի որդին (բուլորն էլ՝ անանուն) զոհ են զնում 1407 թ. մեծ հունձ կատարած համաճարակին. «Այսօր եղբայր Սմբատին պարոն Բուրթել՝ հանդերձ որդուվք իւրովք հանդեալ ի Քրիստոս, և որդի Սմբատին, և այլքս անթուելիք են», — գրել է Թ. Մեծոփեցին իր ընդարձակ հիշատակարաններից մեկում (ԺԵ, I, 80, հմմտ. նաև ԺԵ, I, 75):

1407 թվականին Սմբատ իշխանն իր հեծելազնգով մասնակցում է Ջելաիրյան Ահմադ Ղանի և Կարա-Յուսուֆի զաշնակցած ուժերի մղած կռիվներին՝ թամուրջանների դեմ: Հիշատակարանը, որի մեջ տվյալներ են եղել այդ մասին, պահպանվել է խիստ քայքայված վիճակում, ուստի շատ բան մութն է մնում: Պարզ է, սակայն, որ Սմբատի զորագունդը մեծ կորուստներ է ունեցել (ԺԵ, I, 82):

¹⁸ Անունների այս փոփոխություն կատարողը նպատակ է ունեցել ներմուծել այդ հիշատակագրության մեջ ձեռագրի նախկին ստացողների՝ Վասիլի և Վահրամի անունները:

¹⁹ Թովմա Մեծոփեցի. Փարիզ, 1860, էջ 68:

Երբ Կարա-Յուսուֆը զբաղված էր Աղ-Կոյունլուների դեմ պատերազմելով, Սուլթան-Ահմադը իշխանությունը գրավելու փորձ է կատարում, միայնակ վայելելու համար Կարա-Կոյունլուների գործակցութեամբ թամուրյանների դեմ տարած հաղթանակը: Սմբատ Բուրթեւյան իշխանը, անսալով իր ոչ հեռատես խորհրդատուներին, նույնպես հայտնվում է Ահմադի կուսակիցների շարքում և նրանից պարզե ստանում Անգեղակոթ գյուղը²⁰: 1410 թվականի օգոստոսին Ահմադը պարտութուն է կրում և սպանվում Կարա-Յուսուֆի կողմից: Զելա-իրյաններին աջակցողները պատժվում են: Յուսուֆը բռնագրավում է Սմբատ իշխանի կալվածքները. «էառ զՈրոտան ի Սմբատայ իշխանէ»,— հայտնում է Թ. Մեծոփեցին²¹: Եվ Սմբատ իշխանը ստիպված է լինում պատասպարվել Վրաստանում: 1412 թվականին, իր Բեշքեն որդու հետ միասին, նա հիշատակվում է որպես Գորիի մոտ գտնվող Աֆլիսցիխե գյուղաբաղաբի իշխան: Այստեղ շարադրված մի հիշատակարանում Մելքիսեդեկ գրիչը հայտնում է, որ ձեռագիրն ընդօրինակել է «իշխանութեան տեղոյս (Աֆլիսցիխէի) պարոն Սմբատի և որդւայ նորին պարոն Բէշքէնի, որ ի յաստմանէ շարին վտարեցան ի հայրենեաց իւրեանց» (ԺԵ, I, 133):

Սմբատ իշխանը կնքում է իր մահկանացուն օտարութեան մեջ՝ 1412—1414 թթ. միջոցին: 1415 թ. Տաթևում գրված մի ձեռագրում, որպես տեղի իշխաններ, հիշատակվում են սրա որդիները՝ Բեշքենն ու Շահը: Ուստի հաշանարար հայրը՝ Սմբատ իշխանը, մեռել էր այդ թվականից առաջ (ԺԵ, I, 653): Մատթեոս Մոնոզոնը 1417 թ. Գանձասարում շարադրած հիշատակարանում Սմբատի մասին գրում է. «Քանզի այն, որ կայր մնացեալ շառաիղ տանն Բիւրթեւեանց՝ ...որոյ անուն Սըմբատ կոչիւր, և անդ (ի Վրաստան) ի յօտարութեանն վախճանեցաւ» (ԺԵ, I, 194):

Սմբատ Բուրթեւյանը մեծ հավանականութեամբ ամուսնացած է եղել վրացուհի մի իշխանուհու հետ, այդ ամուսնութեանից ծնված որդիներից տեղեկություն ունենք 4-ի մասին. մեկը 1407 թ. մահտարածամին զոհ գնացած պատանին է, որի անունն իսկ չի պահպանվել, մյուսներն են՝ Բեշքենը, Իվանե-Ստեփանոսը և Շահը: Բայց մինչև սրանց անդրադառնալը անհրաժեշտ է ի մի բերել Իվանեի մյուս որդու՝ Գորգուն իշխանի գործունեությունը լուսարանող հատուկենա վկայությունները:

ԳՈՐԳՈՒՆ ՈՐԳԻ ԻՎԱՆԵ ԲՈՒՐԹԵՎՅԱՆԻ

Գորգունի անունը, իր հոր անվան պես, տառադարձված ենք գտնում տարբեր ձևերով՝ Գորգուն, Գորգոն, Գուգուն, թերևս նաև Գորգունէ:

Սամուել Անեցու «Ժամանակագրության» շարունակողներից մեկը, ՊԼԵ (1386) թվականի տակ, պատմում է հետևյալը. «Թուրքն էառ զբերդն Որոտան, և մեծ վարդապետն Կախիկ գնաց փախստական ի Մարայ, և պարոն Գորգունէն զարգամահ եղև»²²: Այս ուշադրավ տեղեկությունը Հր. Աճառյանի կողմից հասկացվել է այն իմաստով, որ «Սրա (իմա՝ Գորգուն իշխանի) ձեռքից վշտամահ

²⁰ Նույն տեղում, էջ 72—73:

²¹ Նույն տեղում, էջ 34:

²² Սամուելի Լահանայի Անեցույ, Հաւարմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893,

եղավ Հովհան Որոտնեցին»²³: 1386 թվականի այս վկայությունը միակն է, որ Բվանե Բուրթեղյանի Գորգուն որդին հիշատակված է որպես կենդանի, կամ քիչ առաջ մեռած անձնավորություն:

XV դարի հիշատակարանների ու թ. Մեծոփեցու «Պատմության» մեջ մի երկու անգամ դարձյալ հանդիպում ենք Բուրթեղյան այս իշխանի անվանը, բայց արդեն՝ նրա Տարսաչիճ որդու կապակցությամբ: Մեծոփեցին, օրինակ, հայանում է, որ Սմբատ և Բուրթեղ իշխանների հետ մեկտեղ Թամուրյան տիրակալ Միրզա-Օմարը բռնի հավատափոխ է արել նաև վերոհիշյալ Տարսաչիճին («Ձառն Եղեգեաց Տարսաչիճ անուն՝ զորդի Գորգունին ուրացուցին»²⁴), իսկ Գրիգոր Ախալցխացի գրիչը, 1419 թ. շարադրած իր հիշատակարանում, Բուրթեղյանների այս ճյուղի հաջորդականության մասին այսպիսի ցուցում է տալիս. «...պարոն Տարսաչիճին, որդույ Գուգունին, որդույ Ինանիկին, որդույ Բուրթեղին» (ԺԾ, I, 656): Այս վկայություններից պարզվում է, որ պարոն Գորգունը իշխել է Եղեգնաձորում:

Այժմ դառնանք Սմբատ իշխանից սերվող պայազատներին:

ԲԵՇՔԵՆ ՈՐԴԻ ԻՎԱՆԵ ԲՈՒԹԵՆԵՆԻՅԱՆԻ

Սրա անվանն առաջին անգամ հանդիպում ենք 1406 թ. Տաթևում շարադրված մի հիշատակարանում, որ ասված է, որ ձեռագրի ընդօրինակությունը կատարվել է «իշխանութեան պարոն Սմբատին և որդոց նորին Բեշքենին և Էւանէին» (ԺԾ, I, 58):

1410 թվականից հետո, իր հոր հետ միասին, Բեշքենն էլ հայրենազուրկ է լինում, վտարվում Սյունիքից ու պատասպարվում Վրաստանում: 1412 թվականին, ինչպես գիտենք արդեն, նա ևս հիշվում է որպես Աֆլիսցիխե գյուղաբաղաբի տեր («իշխանութեան տեղոյս պարոն Սմբատի և որդոց նորին պարոն Բեշքենի») (ԺԾ, I, 133):

Սմբատը, տեսանք, որ վախճանվում է «ի յօտարութեանն» (վրաստանում), բայց նրա որդիներից երկուսը, Մատթևոս Մոնոլոնի ստուգապատում տվյալներով, «եկին ի հայրենիս իւրեանց, և ոչ են տեսարք իշխանութեանն իւրեանց, այլ ընդ ձեռամբ անօրինաց» (ԺԾ, I, 194): Երկու այդ որդիներից մեկը, անտարակույս, Բեշքենն է, մյուսը՝ Շահր. այդ մասին է վկայում Հովհաննես գրիչը, որ 1415 թվականին Տաթևում շարադրած իր հիշատակարանում գրում է. «Իշխանութեան տեղոյս մեծատոհմի Բեշքենի, հարազատով Շահր» (ԺԾ, I, 653): Մի քանի տարի անց՝ 1422 թվականին, նույն Տաթևում, նա հիշատակվում է որպես այդ վայրի իշխան՝ միայնակ, առանց իր եղբայր Շահի ընկերակցության (ԺԾ, I, 292):

Բեշքենի որդի Ռուստամը, Կարա-Կոյունլու Սքանդար փառիշահի մերձավոր զինակիցներից մեկը լինելով, պետական բարձր պաշտոններ է զբաղեցրել (այդ մասին՝ քիչ հետո): Սքանդարի իշխանության տարիներին (1421—1437) Բեշքենին հաջողվում է, անշուշտ իր Ռուստամ որդու աջակցությամբ, վերս-

²³ Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա, էջ 493: Բացառված չէ, որ տարածն գրանցված այս (Գորգուն) անձնանվան ուղղական հոլովածներից մեկն էլ եղել է Գորգունէ (հմմ. Իւանէ, Կուրիկէ, Ստեփանէ և այլն): Այդ գնալով պետք է ենթադրել, որ ժամանակագիրն ակնարկել է պարոն Գորգունի վշտամահ լինելու մասին՝ Բուրթեղի կողմից իր կալվածքների գրավման կապակցությամբ:

²⁴ Թ. Մեծոփեցի, էջ 68:

տանալ Բուրթելյան տան կալվածքների մի մասը: 1428 թվականին, օրինակ, նրան էր պատկանում նաև Անգեղակոթ գյուղը (ԺԵ, I, 382), իսկ 1429-ի մի պաշտոնական գրության մեջ Բեշքենը հիշատակվում է իր մի քանի վասալների հետ միասին²⁵:

Դրությունը, սակայն, փոխվում է 1434—1435 թվականից հետո, երբ Լանկեթամուրի Շահուխ օրդին, երրորդ անգամ լինելով, արշավեց Կարա-Կոյունլու Սրահաբի վրա և պարտության մատնեց նրան: Քամուրջանները ներխուժում են նաև Սյունիքի սահմանները և ավերածություններ գործում. Բեշքենը, իր Ռուստամ օրդու հետ միասին, դարձյալ ստիպված է լինում թողնել իր հայրենական կալվածքները և, հաղարավոր հպատակների զուխ անցած, գաղթել վրաց տիրապետության տակ գտնվող Հյուսիսային Հայաստանի շրջանները:

Վրաց Ալեքսանդր թագավորը, որ Բեշքենի փեսան էր, Լոռու բերդն իր շրջակայքով հանձնում է իր աներոջը: Սյունիքից Լոռի կատարված մեծ գաղթի մասին ուշագրավ տողեր է գրանցել Թովմա Մեծոփեցին. «...Առեալ (Բեշքենն) զամենայն կողմն Սիւնեաց և զամենայն դաւառս շրջակայ մերձ ի Սիւնիս, աւելի քան զՁՌ. (6000) քրիստոնեա տունս, ազատեալ ի Շահուհէն, հասոյց ի կողմն Վրաց: Եւ թագաւորն առ երեսս պատուեալ զնա, տայ նմա զղղեակն խօռու»²⁶:

Որպես Լոռու տիրակալ Բեշքենը և Ռուստամը հիշատակվում են նաև 1437 թ. Սանահնի վանքում Շմավոն վարդապետի շարադրած հիշատակարանում. այնտեղ կարդում ենք. «Իշխանութեան տեղոյս իշխանաց իշխանին պարոն Բեշքենին՝ շառախղին Օրբելեանց, և օրդոյ իւրոյ պարոն Ըոքստամին» (ԺԵ, I, 468):

Մի տարի անց՝ 1438 թվականին, Վրաց Ալեքսանդր թագավորը, երկյուղ կրելով, որ «Հայք առ նա ժողովեացին և աւերումն լինի կողման Վրաց», թունավորել է տալիս իր աներոջը՝ Բեշքեն իշխանին²⁷:

Բեշքենի զավակներից տեղեկություն ունենք երեքի մասին. Ռուստամից բացի ունեցել է 1438-ին հազիվ 10 տարին բոլորած մանկահասակ մի օրդի²⁸, որի անունը չի հազորդված և որի հետագա կյանքի մասին վկայություններ չկան: Դուստրը, որի անունը նույնպես չգիտենք, ինչպես ասացինք, եղել է Վրաց Ալեքսանդր թագավորի (1412—1443) կինը:

25 Ստորև բերում ենք այդ գրությունը. «Յանուն աստուծոյ ես՝ Բեշկէն, օրդի մեծի իշխանին Սմայա[տա]յ, տեսի զԱւետարանս, որ բազում ժամանակ ի մեր երկիրս էր ու զնել էր Տանծիկանց Աւագն, Երեկ Թումայ երէց Սիւնայվանից, թէ այս մեր եկեղեցոյն է, Սիւնայվանից թալան է տարել, ու երդումն կերաւ: Ես Բեշքէն, օրդի պարոն Սմայատին, տուի մեզ արեւշատութեան ու մեր նախնեցն յիշատակ ի Սիւնեց վանիցն, որ Սիւնիվանք ասեն:

Ես Յովհաննես վարդա[պ]ետ, որ զգիրս գրեցի վկա եմ: Ես Յովանէս եկեղեցայպան Վաղաղ-եոյ [վա]նացն վկայ եմ: Ես Դիլանճի օրդի կեշին վկա [եմ], ես Պաշարաթ՝ օրդի էլէկ[ս]անին Լորեցի վկայ եմ, ես էլտուր՝ օրդի Փալիկին վկայ եմ, ես Ափղազ՝ օրդի Սեթիկայ, որ մեր հայրն ու հարեղբայրն Աւաքն զնել էր, մեր էլ յետ տաինք, մեր ենք Դաւայքարու տէր՝ տաինք ի յեկեղեցին Սիւնիվանից, ոչ ում խաւար ու զրոյց չկայ, աստուած շնհաւոր անէ:

Ամիս արեզ, Թուական հայոց ՊԶԸ. (1429), Դաւայքարն պատժաբ լինի» (ԺԵ, I, 392):

26 Թ. Մեծոփեցի, էջ 117—119: Տպագիրն այստեղ աղավաղված է, սրբազրում ենք մի շարք ձեռագրերի բաղդատությամբ:

27 նույն տեղում, էջ 118:

28 նույն տեղում, էջ 119:

ԻՎԱՆԵ-ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՈՐԴԻ ՍՄԲԱՏ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Սմբատ իշխանի այս որդին մեզ արդեն ծանոթ է 1406 թ. Տաթևում շարադրված հիշատակարաններից, ուր նա հիշված է հոր և եղբոր հետ միասին, որպես տեղի իշխաններից մեկը («յիշխանութեան պարոն Սմբատի և որդոց նորին Բեշքենին և Իւանէին»): Այդ ժամանակ նա դեռևս աշխարհական էր ու արդեն ընտանիք կազմած: (Իվանեի որդի պարոն Սմբատի տարիներ հետո թողած մի հիշատակագրությունից հայտնի է դառնում նաև նրա կնոջ՝ Մարգարիտ-Խաթունի անունը):

Ե՛րբ է Իվանեն եկեղեցականի սրբւմ հագել ու դարձել Ստեփանոս Սյունյաց եպիսկոպոս, ստույգ չգիտենք, գուցե 1410-ին (այս մասին տե՛ս Սյունյաց եպիսկոպոսների ժամանակագրությանը նվիրված բաժնում): 1419 թ. Հերմոնի վանքում շարադրված արժեքավոր մի հիշատակարանի մեջ նրա մասին կարդում ենք. «Եւ ի հայրեպատութեան այսմ նահանգի տէր Ստեփաննոսի՝ մականուն Իւանէի, որդի պարոն Սմբատայ և եղբայր պարոն Բէշքէնի» (ՓԵ, I, 656):

Իվանե-Ստեփանոս պարոնները վերջին անգամ հիշատակված է 1427 թվականին՝ Տաթևի վանքում («Ի յառաջնորդութիւն տէր Ստեփաննոսի ի զարմէն Պուռթիւհանց»): մեռել է հենց նույն թվականին (ՓԵ, I, 256)՝ Վրաստանում, ուր զնացել էր իր մորը տեսության: Թումա գրիչը նրա վախճանի մասին գրում է. «Յառաջնորդութեան տանս Սիսականայ տէր Ստեփաննոսի՝ որդոյ պարոն Սմբատին, որ և յայսմ ամի զնացեալ ի տունն Վրաց առ մայրն իւր՝ փոխեցաւ ի Քրիստոս» (ՓԵ, I, 292):

Իվանե-Ստեփանոս պարոնների որդուն ու սերնդին քիչ հետո անդրադառնալու խոստումով, երկու խոսք ասենք Սմբատ իշխանի մյուս որդու՝ Շահի մասին:

ՇԱՀ ՈՐԴԻ ՍՄԲԱՏ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Շահը, իր ավագ եղբայր Բեշքենի հետ միասին, հոր մահվանից հետո վերադարձել է Սյունիք: 1415 թվականին Տաթևում գրված մի հիշատակարանից պարզվում է, որ երկու այս եղբայրները այդ ժամանակ գտնվում էին Սյունիքում («Իշխանութեան տեղոյս մեծատոհմի Բէշքէնի, հարազատով Շահի»): Մի բանի տարի անց Բեշքենը մենակ է հիշվում որպես իշխան Տաթևի, հետագայում նաև այլ կալվածքների: Պետք է ենթադրել, ուրեմն, որ Շահը երկար չի մնացել Սյունիքում, այլ վերադարձել է Վրաստան, ուր ապրում էր դեռևս իր մայրը (հավանաբար ազգությունը վրացուհի):

Բեշքեն իշխանի եղևոնական մահվան պատմությունը շարադրելիս Թովմա Մեծոփեցին տխրությունը արձանագրում է, որ այդ ժամանակ (1438 թ.) նրա Շահ անունով եղբայրը ողջ էր և հանգիստ ապրում էր Վրաստանում՝ «վարժեալ և սնեալ առ որովայնամոլ ազգին Վրաց: Եւ անարի գտեալ և ոչ ի խնդիր ելեալ հայրենի դաւառին»²⁹:

²⁹ Թ. Մեծոփեցի, էջ 119:

ՏԱՐՍԱՅԻՃ ՈՐԴԻ ԳՈՐԳՈՒՆ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Տարսայիճն իշխում էր Եղեգիսում. հիշատակված է այն իշխանների շարքում որոնք բռնությամբ մահմեդական դարձվեցին Լանկ-Քամուրի թու Միր-պա-Օմարի կողմից, 1403 թվականին³⁰: Քամուրյանների պարտությունից հետո Տարսայիճը նույնպես դառնում է քրիստոնեական հավատքի. «Մարգիկ,— գրում է Ք. Մեծոփեցին,— որք յաուրս շաղաթային ի հաւատոյ ուրացեալք էին, եկին ի հաւատս՝ Բուրթէլն Որոտնայ, Տարսայիճ՝ Եղեգեաց»³¹: 1415 թվականին Տարսայիճի մասին ուշադրավ տվյալներ է գրանցել Գրիգոր Ախալցխացի գրիչը, հայտնելով, որ հենց նույն տարում նա զրկվեց հայրենական իր կալվածքներից ու թշվառ վիճակի մեջ է գտնվում: «Գրեցաւ գիրքս, որ կոչի Հարցմունք,— կարդում ենք վերոհիշյալ գրչի հիշատակարանում,—... ի հայրասկտութեան սուրբ ուխտիս և գաւառիս պարոն Տարսայիճին, որդոյ Գուգունին, որդոյ Ինանիկին, որդոյ Բուրթէլին: Զի յայսմ ամի յոյժ ի նեղութիւն, ի տառապանք և յաղքատութիւն անկաւ, զի նա, որ բոլոր գաւառիս իշխէր, այժմ ոչ միոյ ազարակի կամ գեղջ ոչ կարէ իշխել, զի խլեալ և յափշտակեալ էին ի նմանէ դամենայն գեղ և դքաղաք, զվանք և դանապատ ի նմանէ. և նա փախեալ և թաղուցեալ էր ի ծիրպս վիմաց և ի մայրիս, մինչև այց արասցէ նմա տէր աստուած և յառաջին փառսն և իշխանութիւնն դարձուցէ զնայ» (ԺԵ, I, 656):

Գրչի այս բաղձանքը չի իրականացել. ճիշտ է, Տարսայիճի որդիներից Սըմբատը դարավերջի մի հիշատակարանում (տե՛ս ստորև) մեծարված է «իշխանաց իշխան» տիտղոսով, բայց շունենք որևէ վկայություն հավաստելու, որ Տարսայիճին կամ նրա ժառանգներին հաջողվել է հետազայում վերստանալ իրենց կալվածքները Եղեգիսում:

«Իշխանաց իշխան» այդ Սմբատը հիշատակված է իր որդի՝ Վայոց-ձորի արքեպիսկոպոս Եղիշեի կապակցությամբ՝ Եղեգիս քաղաքում ընդօրինակված մի ավետարանի հիշատակարանում, որի մեղ հետաքրքրող մասը բերում ենք ստորև. «Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվականիս Հայոց ԶԽԴ. (1495), ի կաթողիկոսութեան տեառն Սարգսի ... և վերագիտող այսմ նահանգի (իմա՛ Վայոց ձորի) պարոնաէր Եղիշա արքեպիսկոպոսի, որդոյ իշխանաց իշխանի պարոն Սմալ[ատ]ա, որդոյ մեծին Տա[ր]սայիճի»³²:

Այսքանով սպառվում են Տարսայիճի հաջորդների մասին մեղ հայտնի աղբատիկ տվյալները:

ՌՈՒՍՏԱՄ ՈՐԴԻ ԲԵՇՔԵՆ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Ռուստամը մեղ արդեն մասամբ ծանոթ է Բեշքենի կյանքի տարեգրությանը նվիրված հատվածից: XV դարի Հայոց պատմության մեջ կարևոր դեր կատարած մի գործիչ է: Սքանդար Կարա-Կոյունլուն ներքնապես ուժեղ պետություն ստեղծելու իր ծրագրերն իրագործելու ճանապարհին ինչ-որ շափով հենվում էր նաև հայ իշխող վերնախավի վրա. իրեն կոչում էր «Հայաստանի թագաւոր» (Շահ-ի արմեն), պետական բարձր պաշտոններ էր շնորհում հայ ֆեո-

30 Ք. Մեծոփեցի. էջ 68:

31 Նույն տեղում, էջ 73:

32 Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայ ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Ա, 1914, էջ 585:

դալական տներից սերված որոշ գործիչների, իր գորքի մեջ հավաքագրում էր նաև հայ ուղմիկների և այլն: Ռուստամ Բուրթելյանը, անտարակույս իր արտակարգ ընդունակությունների շնորհիվ, դարձել էր Սքանդարի մերձավոր գործակիցներից մեկը և առաջ քաշվել պետական բարձր պաշտոնների: 1431 թվականին, լինելով հավանաբար Երևանի նահանգի կառավարիչ, Ռուստամը էջմիածնի վանքին վաճառքի անվան տակ վակֆ արեց 7 խոշոր գյուղեր, որով և տնտեսական հող ստեղծեց հայ եկեղեցու հոգևոր կենտրոնը Կիլիկիայից մայր հայրենիք՝ էջմիածին տեղափոխելու համար: Նվիրաբերված այդ գյուղերի պարսկերեն ընդարձակ կալվածագրում շատ ուշագրավ են Ռուստամին տրված տիրոջանները, որոնք ինքնին ցուցանիչ են այն բարձր դիրքի, որ զբաղվել էր Բուրթելյան այդ իշխանազունը Կարա-Կոյունլուների վարչական ատյաններում: Այնտեղ ասված է. «Վեհանձնյա էմիր և իշխան, մեծափառ, ազնվաշուք, բարձրաստիճան, բարձրագույն, վստահելի ծառա և ամենաազնիվ վեզիր, նորին կայսերական մեծություն սուլթանի մտերիմ, ամենազոր, արքայական պետության սիրելի, մեծագույն արքունի խորհրդական, արքաներից ամենից իմաստունի վստահելի, որի անձը վեր է ամեն տեսակ նկարագրությունից ու զովասանքից, հավիտենականության տեր աստուծո ողորմածությամբ իշխանության և կրոնի քաջահաղթ էմիր Ռուստամ, որդի էմիր Բեշքենի, որդի էմիր Սմբատի»³³:

Պետք չէ տարակուսել, որ Սքանդարի իշխանության տարիներին Ռուստամի բարձր հեղինակությամբ Սյունյաց Օրբելյանները և, մասնավորապես, Ռուստամի հայր Բեշքենը, վերստացել էին իրենց կալվածքների մի մասը և բարեկեցիկ վիճակ ստեղծել իրենց համար: Գրությունը փոխվեց արմատապես Սքանդարի պարտությունից ու սպանությունից հետո: Գիտենք արդեն, որ 1437 թվականին Ռուստամը, պետական գործերից հեռացած ու պատիվներից զրկված, պատսպարվել էր Լոռիում: Հետագայում սակայն նա կրկին վերագարձել է Սյունիք: 1451 թվականից պահպանվել է մի պարսկերեն կալվածագիր, որի համաձայն նույն Ռուստամը Տաթևի վանքին է վաճառում իրեն պատկանող Սվարանց, Տաշու, Աղանց ու Տանձատափ գյուղերը: Բայց այս փաստաթղթում նա հիշատակվում է առանց բազմահարկ տիրոջանների, սոսկ որպես՝ «հայ ամիրզադա Ռուստամ, որդի ամիր Բեշքենի, որդի Սմբատի»³⁴:

Ամիր Ռուստամի կյանքի հետագա տարիների մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Մեծ հավանականությամբ նա ունեցել է որդիներ, զուցե ոչ հայ և ոչ քրիստոնյա կնոջից կամ կանանցից:

Գառնանք այժմ Ռուստամի հորեղբայր՝ պարոնտեր Իվանե-Ստեփանոսի սերնդին:

ՍՄԲԱՏ ՈՐԴԻ ԻՎԱՆԵ-ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Այս Իվանե-Ստեփանոսը, տեսանք արդեն, որ մինչև Սյունյաց եպիսկոպոս պառնալը ամուսնացած է եղել և ունեցել Սմբատ անունով մի որդի: Այս պարուն Սմբատը 1471 թվականին ստանում է մի ավետարան, որի հիշատակա-

33 Հ. Փափազյան, Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից («Տեղեկագիր», 1955, № 8, էջ 86):

34 Նույն տեղում:

րանում տվյալներ է հաղորդում իր նախնիների մասին. «Ես՝ պարոն Սմբատս,— գրում է նա,— առի դկենսաբեր Աւետարանս յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց՝ զհայրն իմ Ստեփանոս, մայրն իմ Մարգարիտ-Խաթուն, զպապն իմ Սմբատ, զմեծ պապն Իվանիկ» (ԺԵ, II, 317):

Կարելի է ենթադրել, որ հենց այս Սմբատն է հիշատակված Հերհերի մոտ գտնվող ավերակ գյուղատեղում կանգնեցված մի խաչքարի արձանագրության մեջ, ուր ասված է. «Քվ. 2ՃԼ. (1489), կաման աստուծոյ ևս Խաչատուր Երէցս... կանգնեցի զխաչս հոգ(ոյ) փրկութիւն պարոն Սմբատին»:

Այս գրությունը խորհրդածությունների տեղիք է տալիս. նախ, ինչո՞ւ է խաչքարը կանգնեցված ոմն Խաչատուր Երեցի կողմից, որը, կարծես, ազգակցական կապ չունի պարոն Սմբատի հետ, և ապա Սմբատի ի՞նչ մեղքերն ի նկատի ունի արձանագրություն կազմողը՝ ազերսելով նրա հոգու փրկությունը: Կարելի է, արդյոք, հետևեցնել, որ հենց այս Սմբատով է սկսվում Սյունյաց Օրբելյանների հավատափոխության պրոցեսը, և որ նա կնքեց իր մահկանացուն՝ Կրպեա առաջինը մահմեդականություն ընդունած Բուրթելյան պայազատներից:

Այս հարցին անկարող ենք պատասխանել, բայց տեղեկություն ունենք «Սմբատի որդի Ռուսթեցի (իմա՝ Որոտնեցի) Սոհրար» անունով մի մահմեդականի մասին, որը 1508 թվականին, որպես վկա, իր ստորագրությունն է դրել Տաթևի վանքապատկան գյուղերի Շմավոն վարդապետին պատկանելու իրողությունը հավաստող մի վակֆնամեի տակ: Գուցե այդ Սոհրարը որդին է հենց 1489 թ. մահացած այս Սմբատի, բայց կարող է նաև լինել Ռուստամի սերնդից (թող՞): Ռուստամ ու Սոհրար անունները բնական են ազգակցական ավելի սերտ աղերս ունեցող անձանց համար: Սոհրարի ստույգ տեղը Բուրթելյանների տոհմածառում առկախ թողնելով, հայանենք, որ նրա հեռավոր ժառանգներին՝ «Բուրթելյանների համայնք» *جاعت بورتللو* անվան տակ, բազմիցս հանդիպում ենք XVI—XVII դարերի փաստաթղթերում. այդ բուրթելյանները, ազգային իրենց դիմապատկերը կորցրած, հաճախ վիճի են բռնվել Տաթևի վանքի հետ և, միջոցների ընտրություն չկատարելով, փորձել են բռնագրավել վանական կալվածքները³⁵:

Այսպիսով, XV դարի վերջերին Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղը, որ շուրջ երկու դար հայրենի աշխարհին պարզևեց աշխարհական ու հոգեվորական նշանավոր գործիչներ, օտար տիրակալների անլուր բռնություններին ենթարկվելով՝ ազգային դիմահեղձման է ենթարկվում և իջնում Հայոց պատմության բեմահարթակից:



Որպես աշխարհիկ ու հոգևոր տերեր XIV—XV դարերում Սյունյաց աշխարհում տիրակալած Օրբելյան իշխանների Բուրթելյան ճյուղի պայազատների մասին մեր հետազոտության արդյունքները հնարավորություն են ընձեռում կազմելու այդ գերդաստանի ըստ հնարավորի ամբողջական տոհմածառը:

Հարկ է նշել, սակայն որ ձեռագրական հիշատակարանների, վիճակական արձանագրությունների և այլ աղբյուրների մեջ կարող են գեղև հայտնաբերվել նոր տվյալներ, որոնց օգտագործմամբ հնարավոր կլինի լրացնել տոհմածառը աննշան դեր կատարած մի քանի նոր անուններով, ինչպես և ճշգր-

³⁵ Բուրթելյանների մասին այս տվյալները քաղել ենք Հ. Փափազյանի «Մատենադարանի պարսկերեն կալվածագրերը» տպագրվող աշխատությունից:

առումներ կատարել թվականների մեջ: Որոտնավանքում պահպանված մի տա-
պանաքարի արձանագրության մեջ, օրինակ, հիշատակված է ոմն «բարեսպաշտ
իշխան արքայազուն Սմբատ», վախճանված 1430 թվականին: Սրկղունքում
1461 թ. շարադրված մի հիշատակարանում, Պոռչյան իշխան Զումայի հետ
մեկտեղ, տեղեկություն է գրանցված նաև ոմն իշխան Ինանիկի մասին (ԺԵ, II,
157): Չենք տարակուսում, որ այդ Սմբատն ու Ինանիկը նույնպես Բուրթեկյան
գերդաստանից են սերված, բայց անհրաժեշտ տվյալներ չունենք պարզելու
նրանց ծնողների անունները և տեղ տալու նրանց Բուրթեկյանների տոհմածառի
մեջ: Ավելացնենք նաև, որ հետագա դարերի աղբյուրներում կան ու դեռևս կա-
րող են գտնվել ստույգ կամ շինծու տվյալներ իրենց Օրրեկյան իշխանների շա-
ռավիղ համարող քնտանիքների մասին³⁶: Այդ կարգի տվյալների հավաքումն
ու դասակարգումը՝ մեր նպատակից դուրս ենք համարել:

Կից էջի վրա տալիս ենք Բուրթեկյանների տոհմածառը, յուրաքանչյուր անձ-
նանվան տակ նշանակելով ծայրային այն թվականները (կամ թվականը), որ
գտել ենք նրա մասին սկզբնաղբյուրներում:

* * *

Այժմ, մասնավոր քննության նյութ դարձնելով, փորձենք որոշել Սյունյաց
մեարսպոլիտանների հաջորդական կարգը XIV—XV դարերում՝ Բուրթեկյան գեր-
դաստանի գործունեության երկդարյա ժամանակաշրջանում:

Ղ. Ալիշանը «Սիսականի» մեջ՝ «Ծպիսկոպոսունք Սինեհաց» խորագրի տակ
(էջ 20—21) տալիս է այսպիսի ցանկ.

— 1310 Յովհաննէս Օրպէլ

— 1329 Ստեփանոս Օրպէլ (վրիպակ է, պետք է լինի Տարսայիճ), որդի
Ջալալայ

— 1337 Սարգիս և Ներսէս

.³⁷

— 1407 Առաքել քեռորդի Գր. Տաթևացույ

— 1422 + Ստեփանոս, որդի Սմբատայ Օրրեկիան

— 1464 + Ստեփանոս միւս, որդի Իւանէի Որոտնեցույ

— ... + Շմաւոն յազատ տանէ

— 1483 + Ստեփանոս, եղբորորդի Շմաւոնի

— 1495 + 1522 Եղիշէ Օրպէկիան:

Ալիշանի հաղորդած տվյալների վրա որոշ հավելումներ կատարելով մի
ցանկ էլ կազմել է Արտակ եպս. Սմբատյանը, «Համառօտ պատմութիւն Տաթևի
վանքի» իր ուսումնասիրության մեջ, առանց սկզբնաղբյուրների վկայության³⁸:

Ավելի հանդամանորեն Սյունյաց կաթիսկոպոստների հաջորդական ցանկը
կազմելու աշխատանքով զբաղվել է Նորայր եպս. Պողարյանը իր «Տաթև» ու-
սումնասիրության մեջ³⁹, յուրաքանչյուր անձնանվան դիմաց տալով նրա

³⁶ Այդպիսի մի տվյալ, շարադրված կիսադրագետ մեկի կողմից XVIII դարում, հրատարակել
է Ղ. Ալիշանը «Սիսականի» մեջ (էջ 97):

³⁷ Յոթնասունամյա այս բացատի կապակցութեամբ Ալիշանը գրում է. «Ոչ իշխն և յաջորդը
ուրցա (իմա՝ Սարգսի և Ներսիսի—լ. ե.) մինչև ի սկիզբն ժե դարու՝ ցամա 70» («Սիսական»,
էջ 21):

³⁸ Տե՛ս «Տաթև» տարեցույց, 1930, էջ 276—351:

³⁹ Ե. Վ. Մովսէսյան, «Տաթև» («Սրտն» 1950, Յունիս-յուլիս, էջ 197—202):

աթոռակալության իրեն հայտնի թվականները, նաև համառոտակի նշելով աղբյուրները (ըստ մեծի մասին Հր. Աճառյանի «Անձնանունների բառարանի» ընձեռած տվյալներով):

Մանոթանանք նաև այդ ցանկին (առանց նշելու աղբյուրները).

— Յովհաննէս եպս. Օրպէլ, 1310—1324

— Ստեփանոս եպս. Օրպէլ, 1329

— Շմաւոն եպս., 1332

— Սարգիս արքեպիսկոպոս, 1337

— Յովհաննէս Որոտնեցի, 1375—1386, որդի Իւանէ Օրբելեանի

— Գրիգոր Տաթևացի, 1336—1407

— Առաքել եպս. Սիւնեցի, 1407—1416

— Ստեփանոս եպս. 1417—1422, որդի Օրբելյան Սմբատի

— Յովհաննէս փակակալ, 1422—1463

— Ստեփանոս եպս. 1464—1472, որդի Որոտնեցի Իւանէի

— Շմաւոն եպս. 1472, յազատ տանէ

— Յովհաննէս եպս. 1478

— Ստեփանոս եպս. 1478—1485, եղբորորդի Շմաւոն եպս.-ի

— Եղիշէ եպս. Օրբելեան, 1495—1522

Ալիշանի և Պողարյանի (Մովսէկան) այս ցանկերը՝ վերանայման ու ճշգրտման խիստ կարիք են դրում:

Ուրիշի կամ այլ առիթի թողնելով հարցի մանրակրկիտ ու ամբողջական ուսումնասիրությունը, հիմնականում ձեռագրական հիշատակարանների մատուցած տվյալներով, փորձելու ենք ավելի ճշգրտված ցանկ կազմել XIV—XV դարերում աթոռակալած Սյունյաց եպիսկոպոսների:

Հովհաննէս-Օրբել. նշանավոր պատմագիր՝ Ստեփանոս Օրբելյանի կենդանության օրոք (Ստեփանոսը մեռել է 1303 թվականին⁴⁰) Սյունյաց մետրոպոլիտ է օծվել նրա հորեղբայր Լիպարիտ Օրբելյանի որդի Հովհաննէս-Օրբելը: 1302 թվականի մի պաշտոնական գրության մեջ նա իրեն կոչում է. «Տէր Յովհաննէս յազգէ Աւրպելեանց, պաւառթրանտէս Հայոց Մեծաց և մետրոպոլիտ Սիսակ[ան] նահանգի» (ԺԴ, 7): Վերջին անգամ հիշատակված է որոշակիորեն 1323 թվականին՝ «Տէր Յովհաննէս մականուն Աւրպէլ, մետրապոլիտ և այցելու Սիւնեաց երկոտասան գաւազանաց» (ԺԴ, 183): Երբ է վախճանվել չգիտենք:

Ստեփանոս-Տարսայիճ. որդին է Զալալ Օրբելյանի, եղբորորդին Ստեփանոս պատմագրի: Հոգևոր կոչում էր ընդունել 1314-ից առաջ. այդ թվականին, դեռևս «դեռարողորջ և լուսազարդ պատանի», նա հիշատակված է որպես «Տէր Ստեփանոս մականուն Տարսայիճ» (ԺԴ, 99, 100)՝ աթոռակալ Սյունյաց (ԺԴ, 104): 1321—23 թվականներին ևս, Հովհաննէս-Օրբելի հետ միասին, հիշատակված է որպես «վերադիտող տանս Սիւնեաց» (ԺԴ, 166)՝ «մանուկ տիարք առեալ զաշաիճան արհեպիսկոպոսութեան» (ԺԴ, 183):

Հովհաննէս-Օրբելի մահվանից հետո (տարեթիվը անհայտ) միայնակ է վարել Սյունյաց մետրոպոլիտությունը. 1331 թվականին հիշատակված է որպես «տէր և վերատեսուչ գահերեց և զլուխ արհիերից աթոռոյս Սիւնեաց»

⁴⁰ Ալիշանը մահվան տարեթիվ է համարում 1309-ը, որ անընդունելի է:

Տաթևոյ և Նորավանից և Յախացքարոյ, պետ երկոտասան գաւառաց» (ԺԴ, 231):

Սարգիս մետրոպոլիտ—Որդին է Հասան իշխանի, «որ էր յազգէ և յազնէ մեծափառ իշխանաց տանս Սիւնեաց»: Սրա եղբայր Իվանե իշխանը կոչված է «ամիրա և պետ երկրին Որոտան» (հայրն է նշանավոր Հովհան Որոտնեցու):

Սարգիսը 1326 թվականին եղել է Վաղարշի վանքի վանահայր և այնտեղ կառուցել մի պանդոկ: 1333-ին հիշատակված է որպես «աթոռակալ» Սյունյաց (ԺԴ, 257): Իսկ նույն թվականի մի այլ հիշատակարանում (Նոր Զուղա, ձեռ. № 402) կոչված է արդեն արքեպիսկոպոս Սիւնեաց («Իշխանութեան պարոն Բուրթելին... և ի յարքեպիսկոպոսութեան մերոյ տէր Սարգսի»):

1337 թվականից առաջ եղել է Երուսաղեմում, ուր ստացել է մի Սաղմոսարան (Երուսաղեմ, ձեռագիր № 1033), որի հիշատակարանում ուշագրավ տրվյալներ է հաղորդում իր ազգականների մասին: Նույն 1337 թվականին ստացել է նաև Մանրուսման մի ձեռագիր, որի հիշատակարանում կոչված է «Մեծ և ամեներջանիկ մետրապոլիտն և արհիական գլուխն այսմ (Սիւնեաց) նահանգիս տէր Սարգիս»⁴¹:

Սրա աթոռակիցն է եղել ոմն տեր Ներսես. պահպանվել է Սարգսի ու Ներսեսի մանրանկար համատեղ պատկերը՝ 1337 թվականից («Սիսական», էջ 20): Այդ տարիներից հետո յոթնասուներամյա անջրպետ կա, որ Ղ. Ալիշանը դատարկ է թողել՝ բաղմակետեր զնելով, իսկ Արտակ եպս. Սմբատյանն ու Նորայր եպս. Պողարյանը լրացրել են Հովհան Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու և Առաքել Սյունեցու անուններով: Սակայն Սարգիս մետրոպոլիտն և Հովհան Որոտնեցին շարունակական շղթա չեն կազմում, շուրջ 40-ամյա անորոշ ժամանակաշրջանով նրանք անջատված են միմյանցից ն. Պողարյանի ցանկում:

Ահա այդ տարիների մի մասը պետք է տալ Ստեփանոս-Սուլթանշահ եպիսկոպոսին:

Ստեփանոս-Սուլթանշահ—Սրա ինքնագիր հիշատակարանի հետ, շարադրված շուրջ 1366 թ., ծանոթացանք Բուրթելյան պայազատների տոհմագրության բաժնում: Վերհիշենք այստեղ, որ նա ներկայանում է որպես «տէր Ստեփանոս մականուն Սուրխանշահ»: Այս մականունը հնարավորություն է ընձեռում նույնացնելու այս տեր Ստեփանոսին՝ «Տաղ տէր Ստեփանոսին Սիւնեաց եպիսկոպոսին» պոեմի նահատակ հերոսի հետ⁴²: Պոեմի տվյալներով Սյունյաց այս եպիսկոպոսը, մինչև հոգևոր կոչում ընդունելը, եղել է Թավրիզում՝ զինվորական ծառայության մեջ: Ինչ-ինչ պատճառներով սպանել է իր խորթ մորը՝ էլիսութլուին, գժավել հոր հետ:

Ստեփանոսի աշխարհական անունն ի հայտ է գալիս այն տողերից, որ դրել է պոեմի հեղինակը որդեկորույս մոր բերանին. սա ողբում է վաղաթառամ իր որդուն՝ կոչելով. «Որդեակ իմ, որդեակ, Սուլթանշայ» (տպագրված է

⁴¹ Dr. N. Karamianz, Verzeichniss Armenischen Handschriften, Berlin, 1888, էջ 26.

⁴² Թերի պահպանված այս պոեմը Աս. Մնացականյանի աշխատասիրությանը հրատարակվել է «Բանբերի» նախորդ հատորում («Բանբեր Մատենադարանի», № 8, 1967, էջ 291—317): Պոեմին անդրադարձել է նաև Պ. Խաչատրյանը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965 թ., № 2, էջ 197—204): Պոեմի հերոսին նույնացնելով Իվանե Բուրթելյանի որդի Ստեփանոս-Սուլթանշահի հետ, հնարավորություն ենք ստանում քննարկելու ուշագրավ այդ ստեղծագործության շարժառիթը հանդիսացող ողբերգական ղեպերի ժամանակի, միջավայրի ու դորժող անձանց հետ առնչվող վիճելի հարցերը՝ նոր լուսաբանությամբ:

սխալ՝ «սալթան» և «շահ» ձևով, որպես առանձին բառեր): Նահատակության արեթիվը շքիտենք, բայց պետք է հղած լինի 1466-ից հետո և 1477-ից առաջ: Մեծ հավանականությամբ նա թաղված է Վալոց ձորի Հերմոնի վանքում. այնտեղ հանգչող նշանավոր անձինք հիշատակված են 1423 թ. մի ձեռագրի մեջ՝ այսպես. «Աստ (ի վանս Հերմոնի) հանգուցեալ կան Տիրայտուր վարդապետն, Գրիգոր վարդապետն, Բարսեղ վարդապետն, աէր Սուլտանշէն...» (ԺԵ, I, 301):

Հովհան Ռոտմեցի, Կախիկ մականունով—Մնվել է 1313 թվականին, Որոտան գավառի Վաղաղին գյուղում: Որդին է մեղ ծանոթ Իվանե իշխանի, որին Մեծոփեցին համարում է «ի դարմէ առաջին իշխանացն Սինեայ, յորմէ Վասակն էր»: 1337 թվականին Որոտնեցին նորընծա քահանա էր, որ «մեծ ջանիւ և սիրով յիմաստս բանի դեզերի՝ ղպատուականսն ի սուրբ մատենաց որոճարով» (Նրուսաղեմ, ձեռ. № 1033, էջ 61): Սովորել է Գլաձորի ու Հերմոնի վանքերում՝ աշակերտելով Եսայի Նչեցուն և Տիրատուր վարդապետին, եղել է Մարաղայում⁴³, Տփղիսում, Գարանաղյանց գավառում, Նրուսաղեմում, Գողթան գավառի Սինեական անապատում, Վաղաղնի վանքում, Մարում, ի վերջո՝ Նրնջակի Ապրակունյաց վանքում, ուր և մահացել ու թաղվել է 1386 թվականին: Տաթևի վանքում համալսարան է հիմնել 1373 թ., անհաշտ պայքար է ծավալել կաթոլիկ քարոզիչների ու նրանց հարած հայունիթոունների դեմ: 1379 թ. Ապրակունյաց վանքը մաքրել է կաթոլիկներից, ղարոց է հիմնել նաև այգտեղ, իր աշակերտ Գր. Տաթևացուն կարգելով ղեկավար: Մի-երկու տարի անց կրկին վերադարձել է Տաթև, ուր շարունակել է մանկավարժական գործունեությունը, ունկնդիր ունենալով 60 ուսանող: Ժամանակակիցներից, մասնավորապես Տաթևացու կողմից մեծարված է «մեծ վարժապետ», «տիեզերալոյս բարունապետ», «աստուածարեալ բարունապետ» և այլ տիտղոսներով (տե՛ս ԺԴ, 497, 498, 501, 507, 514, 556), և միայն մեկ անգամ 1386 թ.՝ «տիեզերահամբաւ և երանաշնորհ բարունապետ Հայաստանեաց և վերադիտող տէր Յովհան Որոտնեցի» (ԺԴ, 560): «Վերադիտող» բառացի նշանակում է եպիսկոպոս, ուստի վիճելի կամ ինչ-որ տարիների համար միայն ստույգ պետք է համարել Հ. Աճառյանի հաղորդած տվյալը, ըստ որի «հրավիրվեց Սյունյաց առաջնորդական աթոռը, բայց նա մերժեց»⁴⁴: Որ կյանքի վերջին տարիներին Հովհան Որոտնեցին ստանձնել էր Սյունյաց թեմի ղեկավարությունը, երևում է նրա աշակերտներից մեկի՝ Հակոբ կրոնավորի բովանդակալից հիշատակարանից. այնտեղ ասված է, որ խուսափելով օտար զավթիչներից (որոնք ներխուժել էին Սյունիք, գրավել Որոտան բերդն ու ցանկանում էին ձերբակալել նաև Որոտնեցուն «վասն հայրենեացն ժառանգութեան»), նա փախուստ է տալիս ու աղատվում. իսկ այսօր կրկին վերադառնում «ի վերայ վանորէից իւրոց, ի գաւառն Նրնջակայ», և որոշ ժամանակ խաղաղ կյանք վարում. «Շինէր և հաստատէր ղսուրբ

43 Հ. Որոտնեցու Մարաղա զնացած լինելու մասին վկայություն է պահպանվել Թովմա Մեծոփեցու թերի վիճակում պահպանված մի հիշատակագրության մեջ: Ինչ-որ աշխատություն սրբագրելու կապակցությամբ նա ասում է, որ այդ ձեռագիրը «բերաւ ի Մարաղա քաղաքէն ձեռամբ Յովանէս զրագրի՝ աշակերտի մեծին Տիրատուր» (Ս. Տիր-Ավետիսյան, Ձեռագիրք նախավկայի վանաց Գարաշամբի Ս. Ստեփանոսի, որ ի Գողթն, 1904 թ., ձեռագիր № 54): Որոտնեցին Մարաղա էր զնացել, հավանաբար, այնտեղ հաստատված կաթոլիկ միսիոներ Բարթոլոմեոս Բոլոնիացու հետ ծանոթանալու և ղուցի, նրա դասախոսություններն ունկնդրելու նպատակով:

44 «Հայոց անձնանունների բառարան», Գ, էջ 626:

եկեղեցիս շքեղ և փառաւոր ի մէջ անօրէն իշխանաց և բերթաւագաց» (ԺԳ, 560):

Այս անուղակի տվյալները հուշում են, որ Հովհան Որոտնեցին, եթե նույնիսկ չի օծվել պաշտոնապես Սյունյաց եպիսկոպոս, ապա փաստորեն իր կյանքի վերջին տարիներին վարել է այդ պաշտոնը:

Գրիգոր Տաթևացի — Խուժուշահ մականունով: Հայրը՝ Ամիր Սարգիս՝ Քաջբերունյաց նահանգից էր, մայրը՝ Մարիամ՝ Փարպի գյուղից: Մնվել է շուրջ 1344 թ. Վրաստանի Բժնոզի բերդավանում, և պատանեկությունը անցկացրել այնտեղ՝ երբոր խնամակալության ներքո (ԺԵ, I, 103): 1370 կամ 1371 թվականին Հովհան Որոտնեցին, Երուսաղեմ գնալու նախօրեին, տեսնելով պատանի Խուժուշահի առաջադիմությունը «յամենայն ուսմունս», վերցնում է նրան իր մոտ աշակերտ, տանում Երուսաղեմ և, դարձի ճանապարհին, Գարանաղյաց գավառում ձեռնադրում վարդապետ (հավանաբար 1373 թվականին):

Հովհան Որոտնեցու մահվանից մի քանի տարի հետո, հավանաբար 1393-ին, Ադրաղունսից տեղափոխվել է Տաթևի վանք ու ստանձնել Սյունյաց դպրոցի ղեկավարությունը: Այս տարիներին է Տաթևի համալսարանն ասրել իր ամենածաղկուն շրջանը, որ տեղ է շուրջ 15 տարի: Տաթևում եղած տարիներին՝ մինչև 1408 թ., երբ նա «վասն իւր ինչ պատճառի» (ԺԵ, I, 93) ստիպված էր իր դպրոցը տեղափոխել Մեծոփա վանք, Գրիգոր Տաթևացին սիրաժամանակ (հավանաբար տեղապահի հանդամանքներով) ղեկավարել է Սյունյաց աթոռը: XIV դարի վերջերին և, մանավանդ, XV դարի սկզբներին Տաթևի վանքում շարադրված մի շարք հիշատակարանների այն հատվածում, ուր ըստ սովորույթի պետք է հիշատակվեր տեղի եպիսկոպոսը, գտնում ենք միայն Գրիգոր Տաթևացու անունը, որպես «քաջ հոկոտր և բանիրուն վարդապետ», «ամեներջանիկ դիտապետ Հայոց», «[առաջնորդ] տանս Սիւնեաց» և այլն (անս ԺԵ, I, էջ 34, 60, 77): Շատ ավելի ուշադրավ են Հովհաննես գրչի հաղորդած տվյալները, վերջինս 1407 թվականին Տաթևում ձեռագիր էր ընդօրինակում «ի տեղապահութեան աթոռոյս... վարժապետին Գրիգորի» (ԺԵ, I, 81). նույն թվականի մեկ ուրիշ հիշատակարանում նույն գրիչը հայտնում է, որ «վարդապետն մեր Գրիգոր... հսկի յաթոռ վարդապետութեան և աթոռակալութեան Սիւնեաց վիճակիս» (ԺԵ, I, 82):

Առաքել Սյունեցի — Այս նույն տարիներին, Սյունիքում եպիսկոպոս էր նաև Գր. Տաթևացու քեռորդի Առաքել Սյունեցին (հայրն է Դավիթ, մայրը՝ Մելիք):

Իր «Քարոզգրքի» հիշատակարանում Տաթևացին նրա մասին գրում է.

«Նախ բնորդւոյն իմ ըստ մարմնի
Մերնդամիտ երգարանի՝
Առաքելոյ առաքինի,
Եւ Սիւնական գլուխ արհի» (ԺԵ, I, 73):

Առաքելն իրեն «Տէր Առաքել» է կոչում 1401 և 1403 թվականներին շարադրած «Աղամգրքի» հիշատակարաններում, ուստի եպիսկոպոս էր այդ թվականներից առաջ: Վերջին անգամ նրա մասին, որպես կենդանի անձնավորություն տեղեկություն է գրանցված 1422 թվականին Անգեղակոթ գյուղում շարադրած ինքնագիր հիշատակարանում, ուր նա ներկայանում է որպես «Տէր Առաքել Սիւնեաց», (ԺԵ, I, 292):

1425 թվականին արդեն մեռած էր (ՓԵ, I, 336)⁴⁵: Ղ. Ալիշանը Առաքելին Սյունյաց եպիսկոպոս է համարում 1407—1422 թվականների միջոցին, Ն. Պողարյանը՝ 1407—1416 թվականներն է նշում, Մ. Պոտուրյանը և նրան հեանող Ն. Տեր Ներսեսյանը՝ 1401 կամ 1403-ից են սկսում նրա եպիսկոպոսության տարիները⁴⁶:

Գր. Տաթևացու և Առաքել Սյունեցու մասին ներկայացված ավյալներից կարելի է եզրակացնել, որ մինչև 1407 թվականը Սյունյաց մետրոպոլիտոսության ղեկը գտնվում էր Տաթևացու ձեռքում: Նախորդ շարադրանքից գիտենք արդեն, որ Սյունյաց եպիսկոպոսները իրենց կենդանության օրոք հաճախ ունենում էին նաև փոխանորդ եպիսկոպոսներ, ուստի Առաքելը անձնիշխան Սյունյաց եպիսկոպոս կարող էր լինել միայն Գր. Տաթևացու Մեծոփա վանք մեկնելուց (1408 թ.) հետո: Իսկ մինչև ո՞ր թվականը, այս հարցին որոշակի պատասխան տալու համար ստույգ ավյալներ չունենք. սակայն կարելի է մոտենալ ճշմարտությանը՝ ժանոթանալով հաջորդ եպիսկոպոսի՝ Ստեփանոս-Իվանեի կյանքի տարեգրությանը:

Ստեփանոս—Իվանե եպիսկոպոսը, ինչպես ասել ենք Բուրթելյան պայագատների տոհմագրությանը նվիրված էջերում, Սմբատ Բուրթելյանի որդին էր, 1406-ին՝ դեռևս աշխարհական: 1410 թվականին, երբ Կարա-Յուսուֆը գրավեց Բուրթելյանների կալվածքները, սրա հայր Սմբատն ու եղբայր Բեշբենը զաղթեցին Վրաստան: Իվանե-Ստեփանոսը նրանց հետ շէր: Նա, ըստ երևույթին, մնաց Սյունիքում և հողեր կոչում ընդունելով՝ կոչվեց «Տէր Ստեփանոս մականուն Իւանէ»: Որպես «հայրապետ Սյունյաց նահանգի» կամ «առաջնորդ տանս Սիսականայ» նա հիշատակված է 1419 թվականին Հերմոնի վանքում և 1421 թ. Տաթևում շարադրված հիշատակարաններում: 1421 թվականին մեկնել էր Վրաստան իր մոր մոտ, այնտեղ էլ կնքել է իր մահկանացուն (ՓԵ, I, 258, 292):

Այս Ստեփանոսից հետո Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռը, որ դարեր շարունակ հողեր իր իշխանության տակ էր պահում Սյունյաց աշխարհի 12 գավառները, փեղկվում է տարբեր մասերի:

Սյունիքի տարբեր գավառների՝ Վայոց ձորի, Ծղուկի, Գողթան վանական հաստատություններում շարադրված հիշատակարանները տեղեկություններ են հաղորդում հաճախ նույն տարիներին կամ տասնամյակներին եպիսկոպոս եղած անձնավորությունների մասին: Ուստի սխալ կլիներ միահյուսել շարադրությունները կազմել Սյունյաց թեմի առաջնորդների գավազանագիրքը XV դարի 20-ական թվականներից հետո: Նույնիսկ այն դեպքերում, երբ ժամանակակիցների կողմից այս կամ այն հողեր առաջնորդը, հին ավանդույթի ուժով մեծարված է «Սյունյաց եպիսկոպոս» բարձր կոչումով, վստահաբար չենք կա-

45 Առաքել Սյունեցու մասին առկա շատ սուղ կենսագրական ավյալները պետք է լրացնել 1407 թ. ուշագրավ մի հիշատակարանով, որ շարադրել է նա իր իսկ նկարագրող և ավետարանի մեջ: Նախ պարզվում է, որ Առաքելը եղել է նաև ծաղկող և ապա հայտնի դառնում, որ նրա ավագ եղբայր Բարսեղ բահանան, 1393-ին, մեկնած է եղել Կիլիկիա՝ կաթողիկոսի մոտ (զուցե և եպիսկոպոս ձեռնադրվելու), բայց դարձի ճանապարհին սպանվել է անօրենների կողմից: Առաքելը իր եղբոր մասունքները գտնելու համար 7 ամիս շրջել է «յերկրէ յերկիր, բազում աշխատութեամբ». ի վերջո այլոց օգնությամբ մարմինը գտել է Նղջախոտ կոչվող սարում, տեղափոխել Սյունիք ու ամփոփել Վաղաղնի վանքում (ՓԵ, I, 602):

46 Առաքել Սիւնեցի, Դրախտագիրք, հրատարակեց Զ. Ներսես Տեր Ներսեսյան, Վենետիկ, 1956, էջ 54:

րող հավաստել, թե նա իրոք եղել է ողջ Սյունյաց աշխարհի հոգևոր առաջնորդը:

1424—1425 թթ. Տաթևի վանքում հիշատակվում է «մեծ բարունապետ և տիազերալոյս վարդապետ» Մխիթարը (ժԵ, I, 319, 338):

1428 թ. ոմն Պետրոս արքեպիսկոպոս Եղեգեցի իրեն կոչում է «վերադիտող այսմ (Եղեգեա՛ց) նահանգի» (ժԵ, I, 382):

Բազմիցս հիշատակվում է Հերմոնի գպրոցի բարունապետ Հովհաննես Կուլտաիկը, որը մեծ հեղինակություն ունեցող եկեղեցական էր:

1475-1484 թվականներին Վայոց ձորի Բոլորարերդ անապատում և Երկղունքում քանիցս հիշատակվում է մի այլ Հովհաննես արքեպիսկոպոս, որպես հոգևոր առաջնորդ «այսմ նահանգի», կամ «յայսմ գաւառի» (ժԵ, II, 375, 400, 427, ժԵ, III, 27, 55):

Գողթան գավառում 1477 թ. արքեպիսկոպոս է հիշվում ոմն տեր Սիմոն (ժԵ, II, 420), իսկ 1489 թ.՝ տեր Ազարիան (ժԵ, III, 129):

Այս ցանկը կարելի է կրկնապատկել, սակայն մեզ հետաքրքրող հարցի համար ուշագրավ են հատկապես հոգևոր այն առաջնորդները, որոնք գրավել են Սյունյաց զխալոր եպիսկոպոսանիստ՝ Տաթևի աթոռը, և, մասնավորապես, այն գործիչները, որոնք Բուրթելյան գերդաստանի պայազատներ են:

Այս առումով ըստ ժամանակի Ստեփանոս-Իվանից հետո ուշադրության արժանի գործիչ է Շմավոն Անգեղակոթցին (հայրն է Խաչատուր, մայրը՝ Աղուա): Շմավոնին առաջին անգամ հանդիպում ենք 1437 թվականին Սանահնի վանքում շարադրված մեծարժեք հիշատակարանում, որը տեղեկություն է հաղորդում իշխան Բեշքենի ու նրա Ռուստամ որդու Սյունիքից արտագաղթելու և Վրաստանում հաստատվելու մասին:

Շմավոնն այստեղ կոչվում է «Երանաշնորհ և երջանիկ բարունի՝ առաջնորդ և վերադիտող առաքելական աթոռոյն Սիւնեաց» (ժԵ, I, 470):

Ռուստամ Բուրթելյան նշանավոր իշխանը 1451 թ. այս Շմավոնի անունով Տաթևի վանքին վաճառում է 4 գյուղեր:

1459 թ. շարադրված մի քանի հիշատակարաններում Շմավոնը իրեն կոչում է բարունապետ և հայտնում, որ Շամախի ու Շամրան քաղաքներում ձեռք է բերել ձեռագրեր ի վայելումն իր եղբորորդի Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի: Գրվատական խոսքեր են գրանցված Շմավոնի մասին Ստ. Օրբելյանի «Պատմության» վերջում որպես հավելված հրատարակված «Շարակարգութիւն եպիսկոպոսաց Սիւնեաց» ցանկի մեջ: Այնտեղ ասված է, որ «Տէր Սիմէոն (իմա՛ Շմաւոն) եպիսկոպոսն Անգեղակոթցի... յոյժ շանակուռ եղև վասն շինութեան և պայծառութեան սրբոյ աթոռոյս: Եւ զի տաճիկը բռնութեամբ յափշտակեալ էին զբազում անդս և անդաստանս սրբոյ աթոռոյս, սա... վերստին սեփակեալ է սրբոյ տանս զխլեցեալսն զամենայն»: Ասված է նաև, որ այդ պատճառով մահմեդականները թշնամացել են նրա դեմ ու սպանել⁴⁷, բայց այդ սովյալը հավաստող ժամանակակից որևէ վկայություն չի պահպանվել:

1471 թ. Տաթևի վանքում ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանում ասված է. «Ի յառաջնորդութեան] Շմաւոն վարդապետի և Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի», բնակի Շմավոնը 1471-ին զեռ ապրում էր, հավանաբար մահացել է մեկ-երկու տարի հետո:

47 Առ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1919, էջ 525:

Ստեփանոս արքեպիսկոպոս—Շմալոնի եղբորորդին է։ Առաջին անգամ հիշված է Ք. Մեծուփեցու կողմից որպես 1441 թ. էջմիածնի ժողովի մասնակիցներից մեկը. «Տէր Ստեփանոս տեղապահ Սիւնեաց աթոռոյն ի յազատաց»⁴⁸։

1459 թ. Շմալոնը իր եղբորորդուն կոչում է արզնն «եպիսկոպոս Եւստաթէի սուրբ առաքելոյս», կամ «Տէր Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Սիւնեաց նահանգէ» (ԺԵ, II, 123, 124)։

1478 թվականին Աղ-Կոյունլուների նշանավոր զորահրամանատար, աթաբեկ Սուֆի-Խալիլը բանտարկեց Ստեփանոս արքեպիսկոպոսին և բանազատեց ընդունել մահմեդականություն։ 5 տարի շարունակ, անասելի խոշտանգումների դիմանալով, տակաց Ստեփանոսը, ի վերջս ազատվեց բանտարկությունից, վերադարձավ Տաթևի վանք, զնաց Երուսաղեմ ուխտի և վերադարձին՝ 1485 թվականին վախճանվեց⁴⁹։

Ստեփանոսի անմիջական հաջորդը, հավանաբար, եղել է Շմալոն Բ. եպիսկոպոսը⁵⁰։ Հիշված է 1508 թվականին։ Մի բանի տարի հետո՝ 1513 թ. Գեղարբունյաց մելիքները ստորագրեցին պարտավորագիր իրենց ենթակա գյուղերը վերստին Տաթևի վանքի հոգևոր իշխանությունը ենթակա դարձնելու մասին։ Պարտավորագրի մեջ ասված է. «Թիվն ԶԿԲ. (1513) էր, մեր Գեղարբունոյ մելիք ու տանուտէրքս եկայք ի սուրբ յաթոս Ըստաթէի Սիւնեաց ԲԺ-ն դաւառ, ևս առաւել երկրին մեր Գեղամայ, որ ճշմարիտ երկիրն մեր Գեղարբունի թեմ և վիճակ է սուրբ առաքելոցս Ըստաթէի... Յուխտ և դաշինք զրինք սուրբ առաքելոցս և առաջի եպիսկոպոսացս՝ Շմալոն եպիսկոպոսի և տէր Ստեփանոսի և Մարտիրոս փակակալի և տէր Ղուկաս հայրապետին և այլ միարանիցս՝ մեծի և փոքու...»⁵¹։

Այս Շմալոնի և նրան հաջորդող եպիսկոպոսների աթոռակալության ժամանակաշրջանը դուրս է մնում մեր հետաքրքրության շրջանակից։

XIV—XV դարերի Սյունյաց եպիսկոպոսների հաջորդական ժամանակադրությունը փակելուց առաջ անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև երկու այլ հոգևոր պետերի, որոնք սերված են Բուրթելյան տոհմից։

Ղ. Ալիշանի «Միսականից» վերը մեջբերված «Եպիսկոպոսունք Սիւնեաց» ցանկի մեջ, 1464 թվականի տակ, կարդում ենք՝ «Ստեփանոս միւս, որդի Իւանէի Որոտնեցույ», նույն այս անձնավորության մասին Ալիշանը հայտնում է նաև այսպիսի մի տվյալ. «Յիշի գրեաթէ և ի կէս ԺԵ դարու (1447) Տէր Ստեփանոս եպիսկոպոս Սիւնեաց որդի Իւանէի՝ տեառն Որոտան, հարկ է ուրիշ ի նախորդէն (իմա՝ Ստեփանոս—Իւանէի, որդույ Սմբատայ—Լ. Խ.), զի նա մեռաւ յամի 1422 (ուղղելի է՝ 1421—Լ. Խ.), բայց այս Իւանէ որո՞յ որդի և զխորդ էր տակաւին տէր Որոտան, ոչ գիտեմ»⁵²։

48 Ք. Մեծուփեցի, Յիշատակարան, էջ Ա։

49 Հայոց նոր վկաները, գիտական հրատարակություն, էջ 313—319։

50 Մի ավետարան վաճառելու մասին 1491 թ. շարագրված գրության տակ պահպանվել է իրեն «տէր Մարգիս եպիսկոպոս Տաղեացի» կոչող բարձրաստիճան մի եկեղեցականի ստորագրությունը (ԺԵ, III, 172), սակայն հիմք չունենք այդ Մարգսին Սյունյաց եպիսկոպոս համարելու։ Նա իրեն նույնիսկ չի կոչում Տաթևի եպիսկոպոս, այլ՝ Տաթևացի եպիսկոպոս։

51 «Բաները Մատենադարանի», 8, էջ 192։

52 «Միսական», էջ 218։

Եվ իրոք, այս տեղեկությունների մեջ, որոնց սկզբնաղբյուրը հայանի չէ, կան ստուգման ու բացատրության կարոտ տեղիներ: Նախ, ինչո՞ւ Ալիշանը ցանկի մեջ այս Ստեփանոսին հայտնուցու է համարել 1464, իսկ նույն աշխատության մի այլ բաժնում՝ 1447 թվականին: Եթե նրան հայտնի էին երկու տարբեր աղբյուրներ, ինչո՞ւ է նա զլացել ցանկի մեջ 1464-ից առաջ նշելու 1447 թվականը, և, հակառակը, 218-րդ էջի մեր կողմից մեջբերված հատվածում չի հիշեցրել, որ այդ նույն Ստեփանոսի մասին տեղեկություն ունի նաև 1464 թվականից: Այս հարցերին պատասխանել կարելի է միայն Ալիշանի դիմանք ուսումնասիրելուց հետո. թերևս պարզվի, որ այդ տվյալները բաղված են անստույգ աղբյուրներից (որ բացառված չէ): Ո՞վ էր այս Ստեփանոս հայտնուցուի հայր Իվանեն և ինչպես կարող էր նա XV դարի կեսերին կոչվել «տէր Որոտան», այս հարցը հուզել է Ալիշանին. պատասխանը եղել է՝ «ոչ գիտեմ»: Կարելի է երկու ենթադրություն անել. կամ առաջադրված թվականները (1447, 1464) մեկ հարյուրամյակով պետք է ետ տարվեն ու սրբագրվեն 1347, 1364, այդ դեպքում այս Ստեփանոսը կնույնանա մեզ արդեն ծանոթ Ստեփանոս-Սուլթանշահ հայտնուցուի հետ, որ իրոք Իվանե Բուրթելյանի որդին էր: Կամ էլ պետք է ենթադրել, որ Սմբատ Բուրթելյանի որդի Ստեփանոս-Իվանե հայտնուցուսը, որ մինչև հոգևոր կոչումն ընդունելը ամուսնացած է եղել և հայրն է Սմբատ անունով մի իշխանի, ունեցել է նաև մի այլ որդի, որ հետագայում ընդունել է հոգևոր կոչում՝ Ստեփանոս անունով: Եթե հաստատվի այս վարկածը, ապա պետք է կարծել, որ նրա հայր Իվանեն (հետագայում Ստեփանոս հայտնուցուս), ինչ-որ կարճատև ժամանակ Որոտանի տեր է եղել, կամ այդպես է կոչվել ավանդույթով (Որոտանի տէր էր, իրոք, նրա հայրը՝ Սմբատ իշխանը):

Այսպիսով 1447 կամ 1464 թվականներին Իվանեի որդի Ստեփանոս Սյունյաց հայտնուցուսի գոյությունը երկբայական է:

Փորզուն Բուրթելյանի որդի Տարասայիճին նվիրված հատվածում արդեն ասել ենք, որ Տարասայիճի թոռ, Սմբատի որդի Եղիշեն՝ XV դարի վերջերին, եղել է արքեպիսկոպոս: Նրա մասին տեղեկություններ են պահպանվել 1490 թ. Վերին Նորավանքում և 1495—1496 թթ. Եղեգիսում շարադրված հիշատակարաններում. այսպես. «չարհեպիսկոպոսութեան մերոյս նահանգի տէր Եղիշէի՝ չազգէ Բուրթելյանց» (ՓԵ, III, 147) և «վերադիտող այսմ նահանգի պարոնտէր Եղիշա արքեպիսկոպոսի» (ՓԵ, III, 213, նաև 229): Ըստ այդմ Եղիշեի հոգևոր իշխանության սահմանները սահմանափակվել են Եղեգնաձորի շրջանակներով, ուստի նրա անունը պետք է դուրս հանել Սյունյաց հայտնուցուսների գավազանացանկից:

Վերը մեջբերված տվյալները հնարավորություն են ընձեռում կազմելու XIV—XV դարերում աթոռակալած Սյունյաց հայտնուցուսների ճշգրտված ու ստուգված ցանկը, որ տալիս ենք ստորև, յուրաքանչյուր հայտնուցուսի դիմաց նշելով նրա աթոռակալության ժայռային թվականները՝ եթե հայտնի են, կամ այն տարեթվերը, որ հիշատակված են նրանց կապակցությամբ ժամանակակից աղբյուրներում:

ՅԱՆԿ ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻ

(XIV—XV դարեր)

1. Ստեփանոս Օրբելյան, որդի Տարսայիճի—1286—1303 թթ.:
2. Հովհաննես Օրպել, որդի Լիպարիա Օրբելյանի—1302—1323 թթ.:
3. Ստեփանոս—Տարսայիճ, որդի Ջալալ Օրբելյանի—որպես աթոռակալ Սյունյաց հիշված 1314—1323 թթ., որպես մեարոպոլիտ՝ 1331 թ.:
4. Սարգիս, որդի Որոտան իշխան Հասանի, եղբայր Իվանի (Սյունիքի հին իշխանական տան սերնդից)—Վաղագնի վանահայր 1326 թ., մեարոպոլիտ՝ 1333—1337 թթ. (հիշված է վերջին անգամ):
5. Ստեփանոս—Սուլթանշահ, որդի Իվանի (Նանիկ) Բուրթելյանի—հիշված շուրջ 1366 թ.:
6. Հովհան Որոտանցի, որդի Իվանի Որոտանցու, եղբորորդի Սարգիս մեարոպոլիտի—մ.ճ. 1386 թ.:
7. Գրիգոր Տարևացի, որդի ամիր Սարգսի—1386—1408 թթ.:
8. Առաքել Սիւնեցի, որդի Գավթի, բեռորդի Գր. Տաթևացու—կախկոպոս էր 1401-ից, Սյունյաց մեարոպոլիտ 1408—1410 թթ.:
9. Ստեփանոս—Իվանի, որդի Սմբատ Բուրթելյանի—1410—1421 թթ.:
10. Շմավոն Անգեղակոթցի, որդի Խաչատուրի—հիշված 1437—1471 թթ.:
11. Ստեփանոս կախկոպոս, Շմավոնի եղբորորդին, «ի յազատաց»—հիշված 1441-ից որպես «տեղապահ Սիւնեաց», կախկոպոս 1471—1485 թթ.:
12. Շմավոն Բ.—հիշված 1508—1513 թթ.:

Սյունյաց 12 ալս կախկոպոսներից 5-ը Օրբելյան-Բուրթելյան գերդաստանի պարոններն են՝ (Ստեփանոս Օրբելյան, Հովհաննես-Օրբել, Ստեփանոս-Տարսայիճ, Ստեփանոս-Սուլթանշահ, Ստեփանոս-Իվանի): Ուշագրավ է, որ Հովհաննես-Օրբելից բացի, բոլորն էլ հոգևոր կոչումն ընդունելով՝ Ստեփանոս անունն են ժառանգել, բայց պահել են նաև իրենց աշխարհական անունները: Կախկոպոսներից երկուսը (Սարգիս և Հովհան Որոտանցի) սերվում են Սյունյաց հին իշխանների գերդաստանից, որոնք մինչև XIV դարի առաջին տասնամյակները գեոև տերն էին Որոտանի: Ըստ երևույթին ազգակցական կապերով շաղկապված մի փունջ են կազմում նաև մյուս 5 կախկոպոսները, սկսած Գր. Տաթևացուց, մինչև Շմավոն Բ (Առաքել Սյունեցին Տաթևացու բեռորդին է, Շմավոն Անգեղակոթցին ևս Առաքելի ազգականներից պետք է լինի):

Л. С. ХАЧИКЯН

БУРТЕЛЯНОВСКАЯ ВЕТВЬ СЮНИЙСКИХ ОРБЕЛЯНОВ

(Р е з ю м е)

Автор статьи на основе имеющихся рукописных и эпиграфических данных уточняет генеалогическое древо князей Буртелянов, одного из

последних крупных феодальных родов средневековой Армении, и впервые дает полную родословную этого рода. Буртеляны, правившие Сюником в XIV—XV веках, сыграли видную роль в политической и культурной жизни Восточной Армении. Уточнение родословной этого княжеского рода важно с точки зрения исследования истории Сюника, сохранившего в условиях тюрко-монгольского владычества полунезависимое существование.

Значительное место в статье уделяется также преемству епископов-митрополитов Сюника, тесно связанных с родом Орбелянов-Буртелянов. Автор уточняет и восполняет список митрополитов, правивших Сюнийской епархией на протяжении двух веков.

L. S. KHATCHIKIAN

LA BRANCHE DES BOURTELIAN DE LA FAMILLE DES ORBELIAN DE SIOUNIE

Matériaux manuscrits et données épigraphiques ont permis à l'auteur de l'article d'apporter des précisions à l'arbre généalogique des princes Bourtelian qui furent l'une des dernières grandes familles féodales de l'Arménie médiévale, et de présenter pour la première fois un tableau généalogique complet de cette famille. Les Bourtelian qui gouvernèrent en Siounie aux XIV^e et XV^e siècles jouèrent un rôle prédominant dans la vie politique et culturelle de l'Arménie orientale. Les précisions mentionnées sont surtout importantes du point de vue des recherches historiques concernant la Siounie qui mena, lors de la domination turco-mongole, une existence semi-indépendante.

L'auteur se consacre de même longuement aux évêques-métropolitains qui se succédèrent à la tête de l'évêché de Siounie au XIV^e et au XV^e siècles tout en entretenant d'étroits rapports avec la famille des Orbélian-Bourtelian, et dont il nous précise et complète la liste.

